

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
(HAKEMLİ DERGİ)

Yıl / Year : 2016

Sayı / Number : 44

ISSN : 1303 - 3344

İZMİR
Yılda İki Defa Çıkar - Aralık

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
SAYI: XLIV, YIL: 2016
JOURNAL OF THE FACULTY OF DIVINITY OF DOKUZ EYLUL UNIVERSITY
Issue: XLIV, Year: 2016

Derginin Sahibi / Owner:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Dekan Vekili Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

On the behalf of the Review of The Faculty of Divinity Of Dokuz Eylül University Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Sorumlu Müdür / Managing Editor:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Yönetim Yeri / Management In:

T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hatay 35350 İZMİR

Dokuz Eylül University, the Faculty of Divinity, 35350 Hatay-İZMİR.

Yayının Türü / Publication Type:

Yerel Süreli - 6 ayda bir yayınlanır. Ulusal Hakemli bir dergidir.

National Refereed - Two Issues Per Year

Basım Tarihi / Date of Publication:

28 Aralık 2016 / December 28, 2016

Editör / Editor-In Chief:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Editör Yardımcısı ve Dizgi-Redaksiyon / Associate Editor and Redaction:

Yrd. Doç. Dr. Hadi SOFUOĞLU - Arş. Gör. Bekir ESEN

Yayın Kurulu / Editorial Board:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN - Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU - Doç. Dr. Şükrü KEYİFLİ - Yrd. Doç. Dr. Tahsin KOÇYİĞİT - Yrd. Doç. Dr. Hadi SOFUOĞLU - Arş. Gör. Bekir ESEN

Sayı Hakemleri / Advisory Board of This Issue:

Prof. Dr. Adem EFE (Süleyman Demirel Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL (Ondokuz Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ (Osmangazi Üniversitesi), Prof. Dr. Ferhat KOCA (Hitit Üniversitesi), Prof. Dr. Hüseyin ELMALI (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi), Prof. Dr. İhsan TOKER (Ankara Üniversitesi), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Prof. Dr. Kasım TURHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi), Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM (Dokuz Eylül Üniversitesi), Prof. Dr. Sadık KILIÇ (Ordu Üniversitesi), Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Cüneyt KAYA (İstanbul Üniversitesi), Doç. Dr. Erkan BAYKAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Doç. Dr. İhsan ÇAPÇIOĞLU (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Murat SULA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Yazışma Adresi / Communication Address:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 35350 Hatay-İZMİR

Tel.: +90 232 285 29 32 Fax: +90 232 224 18 90 e-mail: ilahiyat.dergi@deu.edu.tr

Website: <http://dergipark.gov.tr/deuifd/> Sekreteryası (Secretary): Coşkun KORUL (+90 232 2852932/20034

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sosyal ve insan bilimleri alanında hakemli bir dergidir. Basılı makalelerin bütün bilimsel sorumlulukları yazarlarına; dilsel sorumlulukları da dergi editörüne aittir. Ayrıca dergimiz ULAKBİM ve EBSCOhost veritabanları tarafından taranmaktadır.

Journal of Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University is a refereed journal on social sciences and humanities. All scientific responsibilities of published articles belong to their authors. Linguistic responsibilities of them belong to editor. Journal of the Faculty of Divinity of Dokuz Eylul University is archived in databases of ULAKBİM and EBSCOhost.

Yayın No / Publication No : 09.1400.0000.000/BY.016.123.873

ISSN : 1303-3344

1. Baskı / First Edition

Basım Yeri / Published in:

Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası / Dokuz Eylul University Printing House

Basım Yeri Adresi / Published Address:

Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası DEÜ Tınaztepe Kampüsü 35390 Buca - İZMİR

Tel : 0(232) 301 93 00 - Fax : 0(232) 301 93 13

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Telif Makaleler/Research Articles

- Fatih TOKTAŞ** 7-45
Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Aliya İzzetbegoviç
Aliya İzzetbegoviç as a Reformist Muslim Scholar
- Fatih TOKTAŞ** 47-89
Büyük İskender Bağlamında Sahte Aristotelesçiliğin Âmirî'nin "Es-Sa'âde ve'l-İs'âd"ındaki Yansımaları
Impacts of Pseudo-Aristotelian on Amiri's "Es-Sa'âde ve'l-Is'âd" in the Context of Alexander the Great
- Bekir EMİROĞLU** 91-121
Avrupa Birliği'nin Çokkültürlülük ile İmtihanı
European Union's Trial with Multi-Culturalism
- Fatih YILDIRIM** 123-153
Mosque and Indentity Formation of Muslim Adolescents in The United States: A Somali Case in Columbus, Ohio
Amerika Birleşik Devletleri'nde Cami ve Müslüman Gençlerin Kimlik İnşası: Columbus, Ohio Somali Örneği
- İsmail ERKEN** 155-180
İbrahim b.Muhammed el-Yalvacî ve "Risale fî İhbar bi-Ellezî" Adlı Eseri
Ibrahim b. Muhammed el-Yalvacî and His Work "Risale fî Ihbar bi-Ellezî"
- Ömer YILMAZ** 181-210
Hanefilerde Âmmın Kapsamı ve Arka Plandaki Tartışmalar
The Scope of the General Term in Hanafî Tradition and Discussions in the Background
- Yakup BIYIKOĞLU** 211-243
Kur'ân'da Kıssa Üslûbû Bağlamında Eyyûb Peygamber
Prophet Eyyûb in the Context of Parable Style of Quran

**Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel
Çeviriler / Review Articles, Book-Symposium Reviews and
Scientific Translations**

Ömer YILMAZ

247-253

The History of An Islamic School of Law: The Early Spread Of
Hanafism

DEUİFD XLIV / 2016, ss. 7-45.

YENİLİKÇİ MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜR OLARAK ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Fatih TOKTAŞ*

ÖZ

Bağımsızlığa giden çetin yıllarda Bosna-Hersek halkına önderlik etmesi hasebiyle daha çok bir siyaset adamı olarak tanınmakla birlikte Aliya İzzetbegoviç, yirminci yüzyıl Avrupa'sındaki önemli müslüman düşünürlerinden biridir. Bir aydın olarak dikkat çeken yanı, İslâm dünyasındaki krizleri yalnızca fark etmesi değil; krizlerin çözülmesine ilgisini yoğunlaştırmasıdır. Adıyla nerdeyse özdeşleşmiş olan üçüncü/orta yol anlayışı bağlamında İzzetbegoviç, İslâm dünyasındaki fikir önderlerini üç gruba ayırarak incelemiştir. Buna göre tutucu ve modernistler iki aşırı ve hatalı olan tutumu, yenilikçiler ise doğru ve üçüncü/orta yol olan tutumu temsil etmektedir. Tutucuları; 'yerli ve çağdışı', modernistleri; 'yabancılaşmış ve çağdaş' olarak değerlendiren İzzetbegoviç, yenilikçileri ise 'yerli ve çağdaş' olarak görmektedir. Kendisini de aralarında kabul ettiği yenilikçilerin görevi, samimiyetle benimsedikleri İslâm'ı, çağdaş dünyayla buluşturmaktır. Bu bakış açısından hareketle İzzetbegoviç, aşağılık kompleksinden değil fakat hayatın dayatmalarından kaynaklanan modern sorunların müslümanca çözülmesini temel bir ilke olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda İzzetbegoviç, Avrupalı İslâm, İslâm demokrasisi gibi yeni kavram ve anlayışlarla modern İslâm düşüncesini zenginleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aliya İzzetbegoviç, İslâmî Yenilikçilik, Avrupa İslâmı, İslâm Demokrasisi.

ALIYA İZZETBEGOVIC AS A REFORMIST MUSLIM SCHOLAR

ABSTRACT

Alija Izetbegovic, mostly known as a politician due to his leadership in the years of Bosnia's years of hardship along sovereignty, is one of the prominent Muslim thinkers in Europe in 20th century. Alija Izetbegovic did not only notice the problems in Islamic world, but also focused on the solutions as an intellectual. He examined the Islamic intellectuals into three categories in the context of his idea of "third way" which can be identified with his name. To

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 04/11/2016

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 27/12/2016

him, conservatives and modernists represent the extreme attitude; reformists do the true and third way. He states that conservatives are local and outdated; modernists are alienated and contemporary and reformists are local and contemporary ones. The task of the reformists, which Alija regards himself as their member, is to reconcile Islam they sincerely embraced with contemporary world. Thus, Alija approves that the modern problems emerging from life enforcement not from inferiority complex should be resolved by Islamic way. In this sense, Alija enriched modern Islamic thought with new concepts and understandings such as European Islam and Islamic democracy.

Keywords: Alija Izetbegovic, Islamic Reformism, European Islam, Islamic Democracy.

1. Giriş: ‘Kral’ Olarak Aliya İzzetbegoviç:

Aliya İzzetbegoviç, ‘bilge-kral’ lakabıyla ülkemizde oldukça sevilen bir düşünür ve siyaset adamıdır. Yugoslavya’nın dağılma sürecinde Bosna-Hersek’i bağımsızlığa götüren -ve bir kısmı savaşıyla geçen- zor yolların yılmaz önderi olması, siyaset adamlığı yönünü haklı olarak öne çıkarmış olsa da İzzetbegoviç, aynı zamanda yirminci yüzyıl Avrupa’sındaki önemli müslüman düşünürlerinden biridir.¹

Aliya İzzetbegoviç’in müslüman aydın olarak görülmesinin haklı gerekçelerden biri, *Doğu Batı Arasında İslam* başlıklı eserinin girişinde, günümüz medeniyetinin şekillenmesinde İslâm’ın rolünü soruşturmasıdır.² Bosna-Hersek’li bir müslüman olarak İzzetbegoviç, bağımsızlık savaşına kadar nerdeyse hayatının önemli bir bölümünü, ‘ötekileştirme’ tutumunun bir muhatabı olarak geçirmiştir. Kapitalist ekonominin ‘ötekisi’ olarak, sosyalist Yugoslavya’nın vatandaşıdır; Yugoslavya’nın asıl unsuru olan Sırp milliyetçiliğinin ‘ötekisi’ olarak, Boşnak’tır; ateist marksistlerin ‘ötekisi’ olarak,

¹ Bu hususta değerlendirmeler için ayrıca bkz. Mahmut Hakkı Akın, “Aliya İzzetbegoviç’in Entelektüel Mirası” (*Aliya İzzetbegoviç* içinde), Pınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015, s. 143-148; İsmail Bardhi, “Aliya İzzetbegoviç: Bir Dindar ve Din Eğitimsi”, (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 122-123, 125; Alev Erkilet, “İslam Dünyasını Yeniden Kurmak: İslamcı Bir Dilin ve Hareketin Zemini Olarak Aliya’nın Düşüncesi”, (*Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali* içinde), ed. Merve Akkuş Güvendi, Üsküdar Belediyesi- İlmî Etüdler Derneği, İstanbul 2013, s. 36-37.

² Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Yarı Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2013, s. 11.

dindar ve Hıristiyan komşularının ‘ötekisi’ olarak da müslümandır. Sözü edilen ‘öteki’ kimlikler arasından İzzetbegoviç’in İslâm’ı üst kimlik olarak seçtiği görülmektedir. Bu makale, yaşam evrelerine bağlı kalarak Aliya İzzetbegoviç’in düşünce dünyasının temel özelliklerini betimlemeyi amaçlamaktadır.

Aliya İzzetbegoviç, İslâm’a değer veren bir aile ortamında doğup yetişmiştir. İlköğretime başlamadan önce aile büyükleri tarafından bir yıl süreyle Kur’ân kursuna gönderilmiş; on iki yaşların itibaren de annesinin teşvikiyle sabah namazlarını camide kılmayı alışkanlık edinmiştir.³ Aile ortamındaki dinî atmosfere karşın İzzetbegoviç, bütün dinlere mesafeli duran sosyalist rejimin okullarında eğitim almış; bu durum, genç İzzetbegoviç’te bir kimlik krizini doğurmuştur. İlk gençlik yıllarında kötülüğün her yerde gezmesine karşın Tanrı’nın daha çok adaletsizliği yapanların safında yer aldığı şeklindeki propagandadan etkilendiğini itiraf eden İzzetbegoviç, yaşadığı inanç krizinden bir şekilde kurtulduğunu, ancak bu yeni inancın da eskiden sahip olduğundan farklı olduğunu ifade etmiştir. Onun bu yeni inancı, atalardan miras alınan değil, genç bir insanın kalbiyle, aklı ve ruhuyla yeni baştan inşa ettiği bir inançtır.⁴ Bu İslâm anlayışının, ‘bilge-kral’ deyişiyle tanınacak olan İzzetbegoviç’in hem düşünce dünyasını hem de hayata ilişkin mücadelesini genç yaşlarından itibaren şekillendirdiği söylenebilir.

‘Yedisinde neyse yetmişinde de odur’ deyişinin canlı bir örneği olarak İzzetbegoviç, siyasal kimliğini daha lise yıllarından itibaren göstermeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşında Almanya’nın Yugoslavya’yı işgal etmesinin doğurduğu karışıklık ortamında, Almanlar gibi dış, Hırvat ve Sırp gibi iç düşmanlardan gelebilecek saldırılara karşı müslümanlar örgütlenmişlerdir. İzzetbegoviç de, Genç Müslümanlar adını alan bu savunma örgütünün lisedeki yapılanmasını kurmuştur. Savaş sonrasında yeni kurulan sosyalist rejim, Genç Müslümanlar Örgütü üyelerini tutuklayıp yargılamış; bu cadı avı sürecinde İzzetbegoviç, 1946-1949 yılları arasında otuz altı ay süreyle hapiste yatmıştır.⁵ İzzetbegoviç, bir düşünce suçlusu olarak ikinci kez yargılanmış ve bu kez 1983-1988 yılları arasındaki beş yıl sekiz ayını medrese-i Yusufiyye’de geçirmiştir.

³ Aliya İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet-A. Demirhan-H. Öz, Klasik Yayınları, 7. Basım, İstanbul 2013, s. 12.

⁴ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, Klasik Yayınları, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 14. Basım, İstanbul 2013, s. 14; *Tarihe Tanıklığım*, s. 13-14.

⁵ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 18-21.

Hapisten çıktığı 1988 yılı, sosyalist dünyada geri dönülemez değişikliklerin hemen öncesine denk düşer. Varşova Paktının lokomotif ülkesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin lideri Gorbaçov, 1989 senesinde açılım politikasını ilan etmiş; aynı yıl kapitalist ile sosyalist dünyanın ayrımını simgeleyen Berlin Duvarı yıkılmıştır. Varşova Paktı üyesi sosyalist ülkelerdeki ideolojik gevşemeyi gözlemleyen ve bu rüzgârın Varşova paktı üyesi olmayan Yugoslavya gibi sosyalist ülkelere doğru da eseceğini sezinleyen İzzetbegoviç, rejimin 1946 yılında kapattığı Yugoslav Genç Müslümanları Örgütü'nü yeniden ihya etmeyi tasarlamıştır. Aliya İzzetbegoviç, sosyalist ülkeleri etkisi altına almaya başlayan demokrasi rüzgârında bir örgütün yetersiz kalacağını hızlıca fark etmiş; yöneticileri ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan ve programı Bosna-Hersek halkının bütününe kucaklayan bir parti kurmak olarak hedefini büyütmüştür. Bu parti, Demokratik Eylem Partisi adıyla Mayıs 1990 yılında kurulmuş ve İzzetbegoviç, ilk genel başkan olarak seçilmiştir.⁶ Bu parti, Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek topraklarından 1876 yılında ayrılmasından sonra başlatılan müslüman Boşnakları kuşatma ve yalnızlaştırma politikaların artık sona erdiğinin ilk işareti olmuştur.

Yugoslavya Federasyonu'nun yedi üyesinden biri olarak Bosna-Hersek'te ilk seçim, Kasım 1990 tarihinde yapılmış; bu seçimi büyük bir arayla Demokratik Eylem Partisi kazanınca partinin lideri İzzetbegoviç, Bosna-Hersek'in ilk cumhurbaşkanı olmuştur.⁷ Cumhurbaşkanı olarak İzzetbegoviç, tıpkı Slovenya ve Hırvatistan gibi Bosna-Hersek'in de bağımsızlığını kazanması için siyasal çalışmalara liderlik etmiş; 25.Ocak.1992'de ülke genelinde yapılan referandumla bağımsızlık kararının alınmasını sağlamıştır. Nisan 1992'de Avrupa Birliği'nin ve A.B.D.'nin Bosna-Hersek'in bağımsızlığını tanımasına karşın, görünürde Yugoslavya gerçekte ise Sırp ordusu, Bosna-Hersek'e savaş ilan etmiştir. Yirminci yüzyılın son on yılında ve Avrupa'nın göbeğinde, soykırım derecesinde katliamların da görüldüğü savaşı Aliya İzzetbegoviç, başkomutan ve cumhurbaşkanı olarak başarıyla yönetmiş; şehitlerin kanı sayesinde 21.Kasım.1995 tarihinde imzalanan Dayton anlaşması ile

⁶ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 73-75.

⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 96.

Bosna-Hersek, bağımsızlığını kanıtlamıştır. 1996 yılındaki ikinci Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanmış olmasına karşın İzzetbegoviç, hastalığını ve yaşlılığını gerekçe göstererek 2000 yılında istifa etmiş;⁸ 2003 yılında ise Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Aliya İzzetbegoviç, ikinci kez hapisten çıkıp aktif siyasete katıldığı 1988 yılından, Cumhurbaşkanlığından istifasını sunduğu 2000 yılına kadar on iki 'uzun' yıl boyunca hem siyasal/soğuk hem de askeri/sıcak 'savaşlar' ile Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin kuruluşunu yalnızca siyasal lider değil, ama aynı zamanda bir 'bilge' olarak da başarıyla yönetmiştir.

2. 'Bilge' Olarak Aliya İzzetbegoviç:

Aliya İzzetbegoviç, genç yaşlarından itibaren toplumsal ve siyasal pozisyonlar almakla yetinmemiş, aynı zamanda kalemini yanından hiç eksik etmemiş olan entelektüel bir yazardır.⁹ Genç Müslümanlar Örgütüne üye olması gerekçesiyle 1946'da yirmi bir yaşındayken girdiği hapisten 1949 yılında çıkan İzzetbegoviç, yazın hayatına da -kapatılan örgütün- yayın organı olan *Mücahid Dergisi*'ne makale yazarak katılmıştır.¹⁰ Hapisten yirmi dört yaşında çıktığı ve son eserini 2000 yılında cumhurbaşkanlığından istifa ettikten sonra bibliyografik ve siyasi anılarını içeren *Çağa Tanıklığım* ile nihayete erdirdiği göz önüne alındığında 'yazar' olarak İzzetbegoviç'in uzun bir geçmişinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık elli - elli beş yıllık bu süreci, iki döneme ayırmak suretiyle tahlil etmek mümkün gözükmemektedir.

Müslüman aydın bir yazar olarak İzzetbegoviç'in ikinci dönemi, bütünüyle 'siyasal bilgelik' dönemi olarak değerlendirebilir. Türkçeye de çevrilmiş olan *Köle Olmayacağız*, *Konuşmalar* ve *Tarihe Tanıklığım* başlıklı eserler, İzzetbegoviç'in siyasal bilgelikliğini yansıtan eserlerdir. İlk iki eser İzzetbegoviç'in parti kurucusu, parti genel başkanı ve cumhurbaşkanı olarak Bosna-Hersek halkına ve uluslar arası camiaya yönelik olarak yaptığı konuşmaları içermektedir. *Köle Olmayacağız* 1990-1995 yılları arasında yapılan otuz sekiz ve *Konuşmalar* ise -sekizi *Köle Olmayacağız*'da da yer alan- ve 1993-1994 yılları arasında yapılan otuz beş konuşmadan meydana gelmiştir. İzzetbegoviç'in son eseri *Tarihe Tanıklığım* ise genel

⁸ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 125, 144, 354-355, 467.

⁹ Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Hüseyin Yorulmaz, *Bilge Lider Aliya İzzetbegoviç*, Hat Yayinevi, İstanbul 2015, s. 99-104.

¹⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 24.

anlamıyla bir şahsın ve ‘yeni doğan’ bir devletin otobiyografisi olarak görülebilir. Bu eserin ilk bölümünde İzzetbegoviç, çocukluğundan itibaren ikinci kez hapishaneden çıktığı 1988 yılına kadarki süreçte hayatına dair kişisel bilgilere yer vermektedir. Parti kurma çalışmalarına başladığı 1989 ile cumhurbaşkanlığından istifa ettiği 2000 yılları arasında İzzetbegoviç’in kişisel hayatı ile ‘genç cumhuriyet’ Bosna-Hersek’in doğuşu birbirine iç içe girmiş olaylar dizisi olarak ele alınmıştır. Sözü edilen üç eser, her aydına nasip olmayan bir bahtın ürünleri olarak görülebilir. Zira bu eserler, kendini teorik olarak kurgulayan bir aydının, kendi yaklaşımlarının gerçek hayata ne denli uyum sağladığını test etme şansının yansımalarıdır. Nitekim İzzetbegoviç, uzun yıllar boyunca üzerinde düşündüğü çağdaş bir İslâm dünyası kurgusunun mikro örneğini, Bosna-Hersek bağlamında gerçekleştirme şansı elde edebilmiştir. Bu bağlamda İzzetbegoviç’in bir aydın olarak ilk dönemine göz atmak gerekmektedir.

Çağdaş bir müslüman aydın kişiliği olarak Aliya İzzetbegoviç’in kendini teorik olarak kurguladığı dönem, kaleme aldığı dört eser aracılığıyla tahlil edilebilir. Yayınlanma tarihleri göz önüne alındığında bu dört eser; *İslâm Deklarasyonu* (1970); *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları* (1971’den sonra ve 1983’ten önce); *Doğu Batı Arasında İslâm* (1984, Kanada) ve *Özgürlüğe Kaçışım* (1988’den sonra) şeklinde sıralanabilir. Bu dörtlünden ilk ikisinin İzzetbegoviç’in hayatında ayrıcalıklı bir yeri vardır. Zira bu iki kitaptaki görüşleri sebebiyle İzzetbegoviç yargılanmış ve beş yıl sekiz ay süreyle -ikinci kez- bir hapis hayatı sürmüştür.

İslâm Deklarasyonu, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren kendini göstermeye başlayan siyasal İslâmcı söylemi yansıtan bir eser görünümündedir. Nitekim bu eserde o, bir yandan azınlık haklarının sağlanması gerektiğini söyleyerek otoriter rejimleri sert biçimde eleştirirken diğer yandan da Müslümanların eğitime önem verip özellikle kadının toplumsal konumlarını güçlendirmeleri gerektiğini belirterek İslâm’ın, bir kez daha hayatla buluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Öte yandan İzzetbegoviç, savcının ileri sürdüğü Yugoslavya’yı parçalayıp İslâmî devlete dönüştürme iddiasından kaçındığından değil, ama aydın tavrını ortaya koymak adına, bu eserde dile getirdiği görüşlerin

Yugoslavya ile sınırlandırılmasına karşı çıkmış ve İslâm'ın bütün yeryüzüne hitap eden bir din ve medeniyet olduğunu savunmuştur.¹¹ Bununla birlikte İzzetbegoviç, tarihi parlak başarılarla dolu olmuş olsa bile İslâmî bir medeniyetin yeniden inşa edilmesi için birtakım değişikliklerin yapılması gerektiğinin de bilincindedir.

İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları başlık eser, Aliya İzzetbegoviç'in, 1983 yılında düşünce suçlusu olarak tutuklanmasına delil olarak gösterilen bu eser, Takvim adlı müslümanların çıkardığı yıllıkta 1967-1981 yılları arasında yayınladığı on iki makalenin derlenmesinden meydana gelmektedir.¹² *Doğu Batı Arasında İslâm* başlıklı eser ise -sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi- bir din ve medeniyet olarak İslâm'ın konumunu tahlil etmektedir. Bu üç eserin ortak yanının, bir din ve medeniyet olarak İslâm'ın özgünlüğünü oluşturmak; modern dünyada müslümanların yaşadığı sorunların neler olduğunu tespit etmek ve İslâm'ı yeniden anlamak/yorumlamak suretiyle bu sorunların nasıl aşılabileceğini tahlil etmek olduğu söylenebilir. Bu dönemin son eseri olan *Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar* başlıklı eserin, ilk üçünden farklı bir evreyi temsil ettiği görülmektedir.

Özgürlüğe Kaçışım, İzzetbegoviç'in ikinci kez tutuklu kaldığı 1983-1988 yılları arasında hapishanede okuduğu kitaplardan aldığı alıntılar ile dış dünyaya ilişkin öğrenmiş olduğu olaylara dair yaptığı yorumların derlenmesinden oluşmaktadır. Bu derlemeyi, İslâmî duyarlılığa öncelik veren bir aydının, insanlığın birikimiyle kendini zenginleştirmesinin bir örneği olarak görmek mümkündür. Ancak ruhu özgürleştiren bu faaliyetin, hapishane kütüphanesinin çerçevesiyle sınırlı kalmış olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu sınırlılık içinde İzzetbegoviç'in Kant, Hegel, Tolstoy, Dostoyevski, Milan Kundera ve Herman Hesse gibi filozof ve edebiyatçıların eserlerini okuyup notlar aldığı görülmektedir.¹³ 1998 yılında Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı iken İzzetbegoviç, notlarını yeniden gözden geçirip bölümlere ayırmış ve çocuklarından gelen bazı mektupları eklemek suretiyle yayınlamıştır.¹⁴ Bu husus, İzzetbegoviç'in hem hapishanede özgürlüğü elinden alınmışken hem de siyasetin

¹¹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 29-30, 37-39.

¹² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 34-35.

¹³ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 2, 5, 13, 14, 25, 53.

¹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. XIV-XVI.

göbeğinde siyasal işlerle daralmışken bir aydın olarak sorumluluğundan asla ödün vermediğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

İlk üç eser ile sonuncusu yani *Özgürlüğe Kaçışım* arasında bir karşılaştırma yapıldığında, ilk grubun daha içe dönük bir yaklaşımı izlemesi ve bir din ve medeniyet olarak İslâm'a yoğunlaşmış olmasına karşın sonuncusunda ilginin insanlık birikiminin özümsemesine doğru evrildiği görülmektedir. Bu husus, İzzetbegoviç'in bir aydın olarak sabırla ve azimle İslâm düşüncesi kavrayışının evrenini geliştirmesini göstermesi bakımından anlamlıdır. Öte yandan onun gelişim sıralamasında 'mantıksal' bir tutarsızlık sezilenmektedir. Her ne kadar hayatın, dinamik ve inişi-çıkışlı ve mantığın ise statik olup düz bir çizgi çizmesinden kalkarak, yalnızca bir aydının değil her insanın hayatında değişim/gelişim sürecinde mantıksal tutarlılığın aranmaması gerektiği söylenebilir. Bu haklı noktayı bir kenara kaydetmek şartıyla, yine de İzzetbegoviç'in İslâm'ın ne tür bir din ve medeniyet kurguladığına dair bir kavrayış belirlemeden önce, İslâm'ın kendini yenilemek suretiyle bütün insanlığın sorunlarını çözebilecek bir din ve medeniyet olduğunu iddia edebilmiştir? Bir başka deyişle o, *Doğu Batı Arasında İslâm'ı* yayınlamadan *İslâm Deklarasyonu* ve *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları* başlıklı eserlerini nasıl yazabilmiştir? Bu haklı sorunun, bizzat İzzetbegoviç tarafından cevaplandırıldığını görmek son derece dikkat çekicidir.

İzzetbegoviç, son eseri olan *Tarihe Tanıklığım'da Doğu Batı Arasında İslâm'ı* -yayınlamasıyla değil- yazmasıyla ilgili olarak bir ayrıntı sunmaktadır. İzzetbegoviç, her ne kadar 1984'de -yani ikinci kez hapisteyken- Kanada'daki bir dostuna gönderip Amerika'da yayımlanmış olsa da *Doğu Batı Arasında İslâm'ı* çok öncelerde yazmış olduğunu belirtmektedir. Buna göre o, ilk hapse girdiği 1946 yılından yani yirmi bir yaşından önce ve daha bir lise öğrencisiyken bu kitabı müsvedde olarak kaleme almıştır. Onun hapse düşmesinden sonra kız kardeşi Azra korkuya kapılmış ve bu müsveddeyi evin çatısında saklamıştır. Yaklaşık yirmi yıl sonra bu müsveddeyi yarı çürümüş halde bulan İzzetbegoviç, bir yirmi yıl kadar süreyle bu müsveddeyi yeniden gözden geçirmiş; birtakım düzenlemeler ve eklemeler yapmak suretiyle nihayetinde 1984'de

yayınlanmıştır.¹⁵ Bu açıklama bağlamında İzzetbegoviç'in *Doğu Batı Arasında İslâm*'ı biri yirmili ve diğeri ellili yaşlarında olmak üzere iki kez yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Dahası o, *Özgürlüğe Kaçışım*'ın dördüncü bölümüne "Doğu Batı Arasında İslâm'a Hâşiye" başlığını vermek suretiyle bu kitabını yenilemeye devam etmiştir. Öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*'a son noktayı bir türlü koyamamıştır. Nitekim İzzetbegoviç, son eseri *Tarihe Tanıklığım*'da *Doğu Batı Arasında İslâm*'a ilişkin projesini hâlâ tamamlanmamış olarak gördüğünü şöyle dile getirmektedir:

"Kendi vizyonumu ifade etme girişiminin yetersiz, sadece tahmini ve yer yer tutarsız kaldığının farkındaydım... Bulduğum cevaplardan asla tam olarak tatmin olmadım. Bu sorun beni bugüne kadar meşgul etmeye devam etmiştir."¹⁶

Bu alıntının da gösterdiği gibi *Doğu Batı Arasında İslâm*, müslüman bir düşünür olarak Aliya İzzetbegoviç'in temel görüşlerini içeren şaheseridir. Bir ömür boyunca İzzetbegoviç'in düşündüğü ve lider olarak gerçekleştirdiği ideallerinin izini bu eserde bulmak mümkündür. Bu nedenle İzzetbegoviç'in diğer eserlerinin -ve hatta hayatının- bu kitabın temel tezlerinin zenginleştirilmesinden ve hayata geçirilmesinden ibaret olduğu söylenebilir.¹⁷ Buna göre Aliya, *Doğu Batı Arasında İslâm*'da bir din ve medeniyet olmak üzere İslâm anlayışını kurgulamış; *İslâm Deklarasyonu* ve *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*'nda Müslümanların hem kendileri için hem de tüm insanlığın sorunlarını çözmek için neler yapılması gerektiğinin yol haritasını çizmiş; *Özgürlüğe Kaçışım* ile insanlığın birikimiyle kültürel anlayışını zenginlendirmiştir. Yukarıda da açıklandığı gibi 1988 yılından sonra İzzetbegoviç, aktif siyasete girmiş/girmek

¹⁵ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 30.

¹⁶ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 32, 34.

¹⁷ Apaydın bir makalesinde, yalnızca bir eserinden hareketle bir düşünürün yanlış anlaşılabilirliğini belirtmek suretiyle Aliya İzzetbegoviç'in *Doğu Batı Arasında İslâm*'ını göz önüne alınmasının hatalı olabileceğini ifade etmektedir. Sayın Apaydın'ın uyarısı yerinde olmakla birlikte, kanımızca sözü edilen eser, İzzetbegoviç'in eserlerinden herhangi biri olarak görülemeyecek olan temel eserdir. Bundan dolayı *Doğu Batı Arasında İslâm*, elbette diğer eserleri de göz önüne alarak, Aliya İzzetbegoviç'in görüşlerinin anlaşılmasında başat rol üstlenmiştir. İlgili makale için bkz. Halil Apaydın, "Aliya İzzet Begoviç'in 'Doğu ve Batı Arasında İslâm' Adlı Kitabındaki Bazı Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, Kahramanmaraş 2007, s. 187.

zorunda kalmıştır. Yugoslavya'nın içinden özgür Bosna-Hersek'in kurulma sürecinin mimarı olan İzzetbegoviç, büyük bir ihtimalle *Doğu Batı Arasında İslâm*'da şekillendirdiği orta yol kuramını izlemiş gözükmektedir.

3. Bir 'Orta Yol' Teorisi Olarak İslâm:

Aliya İzzetbegoviç'in Müslüman aydın olarak en özgün yaklaşımı, hem bir din hem de bir medeniyet olarak İslâm'ı iki aşırı ucun ortası olan 'üçüncü yol' olarak sunmasıdır. Bu kuram, -doğru anlaşılması kaydıyla- İslâm'ın, müslümanlar için olduğu kadar bütün insanlığın karşılaştığı sorunları çözebilecek bir kapasiteye sahip olduğu şeklinde özetlenebilir. Ona göre İslâm, coğrafya olduğu kadar bir medeniyet olarak da Doğu ve ile arasında bulunmaktadır.¹⁸ Aliya'nın, coğrafyada olduğu gibi Doğu, Batı ve İslâm olmak üzere birbiriyle yatay olarak kesişen üç küme varsaydığı anlaşılmaktadır. Buna göre İslâm'ın, biri kendine özgü ve diğeri Doğu veya Batı ile kesişen olmak üzere iki parçası bulunmaktadır.

Öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç, hemen her konuyu ikisi aşırı -ve bundan dolayı hatalı- ve biri orta -ve bundan dolayı doğru- olmak üzere üçe ayırmak suretiyle ele alıp değerlendirmektedir. Esasen Kur'ân-ı Kerim'in, İslâm toplumunu 'orta yolu izleyen topluluk (ümmeden vasatan)' olarak tanımlaması ve ahlâk filozofu olarak Aristoteles'in 'altın orta' anlayışı göz önüne alındığında İzzetbegoviç'in İslâm'ı üçüncü yani orta yol olarak değerlendirmekle bu çizgiyi izlemekte gibidir. Bununla birlikte onun özgünlüğü, modern dünyanın meydan okumalarına rağmen İslâm'ın orta yol olduğu iddiasını koruduğunu ileri sürmesidir. Bu iddiasını pekiştirmek üzere İzzetbegoviç, önce din ve sonra da medeniyet olarak İslâm'ın orta yol olduğunu göstermeye girişmektedir.

İzzetbegoviç'e göre din olarak İslâm, iki aşırı uç olan Yahudilik ve Hristiyanlık arasında orta yolu temsil etmektedir. Ona göre Yahudilik, bu dünyaya önem vermekle materyalist anlayışı temsil eden bir dindir. Bu bağlamda o, Hz. İsa öncesi Yahudilikte, cennetin bu dünyada inşa edileceği şeklinde inanıldığına dikkat çekmektedir. Öte yandan, Yahudiliğin zıddı olarak Hristiyanlık ise bütün ilgisini, öteki dünyaya

¹⁸ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 31-33.

yöneltmiştir. Buna göre Yahudilik, yalnızca bu dünyayı evirip-çevirmeye çaba harcarken Hristiyanlık, bu dünyanın iyileştirebileceğine dair iyimser bir yaklaşımdan kendini uzaklaştırmış, insanın kurtuluşunun bu dünyadan elini-etegini çekip kendi ruhunu temiz tutmasını salık vermiştir.¹⁹ İzzetbegoviç'e göre Yahudiliğin bu dünyayı ve Hristiyanlığın öbür dünyayı önemsemesine karşın İslâm, her iki dünyayı da aynı ağırlıkta önemseyen bir dindir.

İzzetbegoviç'e göre gerçek bir dinin, müntesiplerinin iki dünyasını kurtarması için insanın maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılaması gerekir ki İslâm, tam da böyle bir dindir. İslâm'ın konumunu peygamberinin hayatından yola çıkarak açıklayan İzzetbegoviç, Hz. Peygamber'in derin düşüncelerle Hira Mağarasında inzivaya girmesini ve ilk vahyi burada alışını İslâm'ın ruha yönelik ilgisi olarak görmektedir. Buna göre Hristiyanlık gibi İslâm da insan ruhunun arındırılmasına özen gösterir. Ne var ki İslâm, yalnızca öbür dünyaya yönelmemiş, ıslah edilmesi ve iyilikle donatılması gereken bu dünyayla da ilgilenmiştir. Nitekim İzzetbegoviç'e göre Hz. Peygamber'in Hira Mağarası'ndan çıkarak şehre inmesi ve insanları dine davet etmesi, İslâm'ın maddi ve manevi olarak imar etmek amacıyla bu dünyayı önemsemesini imlemektedir. Bu yönüyle de İslâm, yalnızca bu dünyayı önemsemeyen Yahudiliğe benzemektedir. Bir başka deyişle İslâm, ne yalnızca Hira mağarasında kalmıştır ve ne de yalnızca şehirde yerleşmiştir. Tersine İslâm, bu ikisinin ahengini kurmuş bir dindir. Böylece İslâm, İzzetbegoviç'e göre hem Hristiyanlık hem de Yahudiliktir; hem bu dünyacıdır hem de öte dünyacıdır; hem ruhun hem de bedenin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.²⁰ Bu nedenle İzzetbegoviç İslâm'ı, insanı gerçek anlamda kuşatan ve onu iyiliğe sevk eden en mükemmel din olarak görmektedir. Öte yandan Aliya, orta yolu temsil eden bu dinin, bütün insanlığın sorunlarını çözen bir medeniyet olarak sunma sorumluluğunu kimlerin yerine getirebileceği hususunun da açıklığa kavuşturulması gereken bir mesele olarak görmektedir.

¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 249-254.

²⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 252, 256-257. Aliya İzzetbegoviç'in bu yaklaşımı hakkında bir değerlendirme için bkz. Şaban Ali Düzgün, "Aliya İzzet Begoviç ve Kurucu İrade Olarak İslâm", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 1, 2009, s. 5, 14-15. (s. 1-20.)

4. Üçüncü/Orta Yolun Kurucuları Olarak Yenilikçiler:

Müslüman bir aydın olarak İzzetbegoviç'in dikkat çeken yanı, İslâm'ın modern dünyanın dayatmaları karşısında kaldığı krizleri fark etmesi değil; bu krizlerin giderek derinleşmesinden müslüman fikir önderlerini sorumlu tutmasıdır. İzzetbegoviç'in, üçlü tasnif yöntemini modern dönemin İslâm dünyasının fikir önderlerini sınıflandırmada kullandığı görülmektedir. Buna göre tutucu ve modernist İslâm düşünürleri, hatalı olan iki aşırı ucu ve yenilikçiler ise doğru olan üçüncü/orta yolu temsil etmektedir.

İzzetbegoviç'e göre modern İslâm dünyasının tutucuları, şeyhler ve hocalardır. Bunları Aliya, biri teolojik ve diğeri işlevsel olmak üzere iki sorunun kaynağı olarak görmektedir. Ona göre İslâm toplumlarında şeyh ve hocaların bulunması, ruhban sınıfı bulunmayan İslâm'ın Hristiyanlığa öykünmesi gibi teolojik bir sapmaya yol açmaktadır. Nitekim Hristiyanlığın anlaşılması ve yorumlanmasının yalnızca kutsal ruhban sınıfının tekelinde olmasına benzer biçimde, şeyhler ve hocalar da İslâm'ın modern sorunlar karşısında anlaşılması ve yorumlanması görevini sadece kendilerine özgü kılmaya uğraşmaktadırlar. İzzetbegoviç'e göre bu yaklaşım, kul ile Yaratıcı arasına aracı kabul etmeyen İslâm'a yabancı bir tavır olup O'nun vahyi Kur'ân ile O'na inananlar arasına bir başka sınıfın yerleştirilmesi doğru değildir. Böylece İzzetbegoviç, müslümanların sorunlarını tespit etme ve bunlara çözüme sorumluluğunun kutsal bir sınıfın tekelinde değil, bütün müslümanların sırtında olduğu düşüncesindedir.

İzzetbegoviç, şeyhler ve hocaları İslâm toplumlarındaki işlevleri açısından da değerlendirmektedir. Ona göre şeyhler ve hocalar, dini anlama ve yorumlama meselesinde oldukça dogmatik bir yaklaşım benimsemişlerdir. Onlara göre İslâm, zaten her sorunu çözmüştür; bu nedenle bin dört yüz yıl önce din nasıl anlaşılmış ve yaşanmışsa bugün de aynı biçimde anlaşılıp yaşanmalıdır.²¹ İzzetbegoviç, ikinci aşırı ucun yani

²¹ Aliya İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, çev. Rahman Ademi, Fide Yayınları, İstanbul 2014, s. 22-23. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Erdal Baykan, *Aliya Okumaları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2016, s. 29-31.

modernistlerin de bu yaklaşımı bir ölçüde sahiplendiğine dikkat çekmektedir.

Aliya İzzetbegoviç'e göre İslâm dünyasının modernistleri, tıpkı tutucular gibi İslâm'ın ilk nâzil olduğu gibi anlaşılması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir. Modernistleri, şeyh ve hocalardan ayıran nokta ise İslâm'ın ortaçağın koşullarına göre vermiş olduğu cevapların, modern dönemlerin sorunlarını çözemeyeceği anlayışıdır. Böylece onlar, İslâm'ı göz ardı etmek suretiyle kendi değerlerine ve de toplumlarına yabancılaşmışlar; İslâm toplumlarının sorunlarını çözmek adına milliyetçilik, laiklik gibi toplumun ruhuna uygun düşmeyen anlayışları birer 'devâ' sanarak siyaset arenasına sokmuşlardır. Bu durum ise İslâm toplumlarının sorununu çözmediği gibi sorunları içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.²² Bu bağlamda Aliya'nın, Japonlar ile Türklerin modernleşme adına attıkları adımları karşılaştırması dikkat çekmektedir.

İzzetbegoviç'e göre yirminci yüz yılın hemen başlarında benzer siyasi ve ekonomik yapıya sahip olan bu iki millet, çağdaşlaşmak için farklı yolu tecrübe etmiştir. Sözelimi Türkler, alfabelerini değiştirirken Japonlar alfabelerini korumayı tercih etmiş; 1968 verilerine göre Japonya'da okuma oranı yüzde yüze ulaşmışken Türkiye'de bu oran yüzde kırklarda kalmıştır. Bu örnekten yola çıkarak İzzetbegoviç, Japonların bilgelikle Türklerin ise toplumsal hafıza kaybına yol açan bir yabancılaşmayla reformlar yaptıklarını, tarihin de Japonları haklı çıkardığını söylemektedir. Nitekim yirminci yüz yılın sonunda Japonya, dünyanın sayılı ülkelerinden biri olmuşken Türkiye, tipik bir üçüncü sınıf ülkeleri arasında kalmıştır.²³ Böylece İzzetbegoviç, Batı'da yetişen modernist kadroların İslâm toplumlarının sorunlarını derinleştirdiğini ifade etmektedir.

Üçüncü/orta yol anlayışı bağlamında İzzetbegoviç, tutucular ile modernistler gibi iki aşırı uç arasında Yenilikçileri, İslâm toplumunun geleceğini kuracak aydın grup olarak görmektedir. Öyle anlaşılıyor ki İzzetbegoviç'e göre hocalar ve şeyhler, -bugünün moda terimiyle- yerlidir yani İslâm'a gönülden bağlıdır, ama aynı zamanda çağın dışında kalmışlardır. Zira onların İslâm'a duydukları sevgi, gerici ve dar ufuklu

²² İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 23-24.

²³ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 25-26. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Baykan, *Aliya Okumaları*, s. 31-35.

insanların patolojik sevgilerine benzemektedir. Dahası, İzzetbegoviç'e göre bu patolojik sevgi, İslâm'ın çağın sorunlarını çözen bir din ve medeniyet olarak yorumlanmasının önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.²⁴ Böylece İzzetbegoviç'in tasviriyle yenilikçiler, tutucuların iyi hasleti olan 'yerliliğini' korurken onların 'çağdışı' kalmalarından beri olmalıdırlar. Öte yandan modernistler, tutucuların tersi bir durum göstermektedir.

İzzetbegoviç'e göre tutucular 'yerli ve çağdışı' iken modernistler 'yabancılaşmış ve çağdaş' olan müslümanlardır. İzzetbegoviç, modernistlerin İslâm'a karşı yabancılaşmalarını, İslâm dünyasının eğitim sorunu çerçevesinde açıklamaktadır. Buna göre İslâm toplumunun gençleri, İslâmî bir terbiye ile yetiştirilmeden önce Avrupa ülkelerine iyi bir eğitim almaları için gönderilmiştir. Bu öğrenciler, eğitim dallarına dair bilgilerle birlikte Avrupa'nın eğlence ve sefasını dair edindikleri alışkanlıkları da ülkelerine taşımışlardır. Bu durum, öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç'e göre modernistlerin İslâm toplumuna yabancılaşmalarının ilk adımı olmaktadır. Yabancılaşmanın ikinci adımında ise tutucu şeyh ve hocaların derin etkisi bulunmaktadır. Zira bu şeyh ve hocaların tanıttığı İslâm, modern dünyanın sorunlarını kavramaktan ve -dolayısıyla- onları çözmekten uzak kalan bir dindir. Böylece modernistler, iman olarak değil, ama bir hayat modeli olarak yani aklen İslâm'a yabancılaşmışlardır. Bu iki açıdan yabancılaşma, İzzetbegoviç'e göre İslâm toplumunu daha büyük bir yabancılaşmanın ortasına atmıştır.

Aliya'ya göre modernistlerin üçüncü aşamadaki yabancılaşması, yalnızca kendilerini değil İslâm toplumunu bütünüyle etkilemesinden dolayı oldukça önemli gözükmektedir. Modernistler, iyi bir eğitim görmüş olmaları sebebiyle ülkelerinin yönetiminde önemli görevlere gelmişlerdir. Bir yandan İslâm ülkelerinde devasa sorunların bulunması ve diğer yandan da 'çağdışı' olarak algılanan -ve bundan dolayı modern hayattan dışlanan- İslâm'ın sorunlara çözüm olmayacağı anlayışına dayanarak modernistler, laiklik ve milliyetçilik gibi Batıdan getirdikleri anlayışlar aracılığıyla İslâm toplumlarının sorunlarını çözmeye

²⁴ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 21-22; *Tarihe Tanıklığım*, s. 19.

kalkışmışlardır.²⁵ İzzetbegoviç'e göre Batıdan ithal edilen bu türden anlayışların İslâm ülkelerinde tedavüle sokulması, yalnızca modernistler gibi bir kesimin değil bütün olarak toplumun İslâm'a yabancılaşması anlamına gelmektedir. Öte yandan İzzetbegoviç'e göre bu yabancılaşmanın, İslâm toplumunun sorunlarını çözmez aksine bunları derinleştirmesinin yanında Yenilikçilerin önünü tıkama gibi kötü bir sonuca da yol açmıştır.

Modern sorunların çözümü hususunda Batıcı modernistlerin İslâm'dan ümitlerini kesmiş olmaları, İzzetbegoviç'e göre İslâmî yenileşmenin önünü kesme anlamına gelmektedir. Ayrıca tutucuları temsil eden şeyh ve hocalardan farklı olarak modernistler, İslâm ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olmalarından dolayı İslâmî değerlerin pörsütülmesinde daha etkili olmuşlardır. Böylece İzzetbegoviç'in, medeniyet mücadelesinde modernistleri, tutuculardan daha tehlikeli bulduğu söylenebilir. Zira Batıcı modernistlerle, yalnızca medeniyet kavrayışında değil ama aynı zamanda siyaset alanında da mücadele etmek gerekmektedir. Aliya, iki aşırı ucu temsil eden tutucular ve modernistleri betimlemesi ve eleştirmesi çerçevesinde yenilikçileri tasvir etmeye girişmiş gözükmemektedir.

Tutucuların 'yerli ve çağ-dışı', modernistlerin 'yabancılaşmış ve çağdaş' olduklarını belirten İzzetbegoviç, yenilikçileri doğru olan orta yolda yürüyenler olarak görmektedir. Anlaşıldığına göre yenilikçiler, diğer iki grubun 'olumsuz' yönünü bırakıp 'olumlu' yönünü kendine katan bir gruptur. Buna göre yenilikçiler, modernistlerin İslâm'a ve müslüman toplumuna yabancılaşmışlıklarını, tutucuların da çağdışı kalmışlıklarından kendini koruyacak; tutucuların yerliliği ile modernistlerin çağdaşlığı niteliklerini ise kendinde toplayacaktır. Bir başka deyişle yenilikçiler, gönülden bağlı oldukları İslâm'ı, çağdaş dünyayla buluşturacaktır.²⁶ Aliya

²⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 37-38.

²⁶ İslâm ile çağdaşlık arasındaki ilişki hakkında değerlendirmeler için bkz. Mehmet Aydın, "Rasyonel Düşünce ve İslâm Modernizmi", (*I. İslâm Düşüncesi* içinde), ed. Mehmet Bekâroğlu, Beyan Yayınları, İstanbul trsz., s. 149; İbrahim Hakkı Aydın, "Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslâm", *Ekev Akademi Dergisi*, Y. 10, S. 27, Erzurum 2006, s. 178-181.

İzzetbegoviç'in dillendirdiği²⁷ bu yaklaşım, yaklaşık bir asır öncesinden milli şairimiz Mehmet Âkif Ersoy tarafından da şöyle dile getirilmiştir:

“Doğrudan doğruya Kur’an’dan alıp ilhâmı,
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm’ı.
Kuru da’vâ ile olmaz bu, fakat ilm ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?
Koca ilmiyyeyi aktar da, bul üç tâne fakih:
Zevk-ı fikhîsi bütün, fikri açık rûhu nezîh?
Sayısız hâdise var ortada tatbîk edecek;
Hani bir tane ‘usûl’ alimi, yâhu, bir tek?
Böyle âvâre düşünceyle yaşanmaz, heyhât,”²⁸

Milli şairimizin de işaret ettiği gibi İslâm dünyasında yenileşme sorunu, İslâm hukuku ile doğrudan ilişkili olarak ele alınmaktadır. Bu husus, İzzetbegoviç'in yaklaşımında da kendini göstermektedir. Nitekim onun, İslâmî yenileşmenin en önemli aracı olan içtihat yöntemine yaklaşımlarında tutucular ile modernistleri, bir madalyonun iki yüzü gibi gördüğü anlaşılmaktadır. Zira tutucular, indirildiği dönemin koşullarını göz ardı ederek İslâm’ı anlamakta, bu yüzden içtihat yöntemini gereği gibi kullanmamakta ve böylece -muhtemelen hiç de istemeden- İslâm’ı çağın dışına itmektedirler. Öte yandan modernistler, İslâm toplumunun sorunlarını, Batıdan öğrendikleri anlayış ve yöntemlerle çözmeye giriştiklerinden dolayı içtihat yöntemine daha baştan ilgi göstermezler. Böylece her iki akım da içtihat yöntemine işlerlik kazandırmama hususunda ortak bir tavır sergilemiştir.²⁹ Bu bağlamda İzzetbegoviç, yenilikçilerin yerli ve çağdaş olabilmelerinin anahtarını, içtihat yöntemine

²⁷ Aliya İzzetbegoviç'in yenilikçiliği hakkında dikkat çekici bir değerlendirme için bkz. Mustafa Öztürk, “İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Adana 2009, s. 11-12.

²⁸ Mehmet Âkif Eroy, *Safabat*, Hece Yayınları, 2. Basım, Ankara 2009, s. 403.

²⁹ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 21.

işlerlik kazandırmak olduğu söylenebilir.³⁰ Bu noktada içtihadın nasıl ve kimin tarafından yapılması gerektiği gibi genel bir soru ile İzzetbegoviç'in içtihat yapıp-yapmadığı gibi özel bir soru akla gelmektedir.

İslâm'ın kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim, ne Allah ile kul arasına ayrıcalıklı bir din adamı sınıfının girmesine³¹ ne de cehâlete övgü düzülmesine³² izin verir. Bu iki ilke göz önüne alındığında içtihat yönteminin kimler tarafından nasıl kullanılacağı bir yöntem sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. “Nassın lafız ve mânasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasının genel adı”³³ olarak tanımlanan içtihadın, eğitimsiz kişiler tarafından gerçekleştirilemeyecek kadar karmaşık bir süreç olduğu açıktır. Bir başka deyişle içtihat, özellikle İslâm hukuku alanında nitelikli eğitim almış ‘fakîhler’ tarafından yapılabilir bir etkinliktir. Öte yandan içtihat yöntemiyle fakîhin ulaştığı sonucun ‘zannî bilgi’ olarak kabul edilmesi, bir yandan Allah ile kul arasına giren bir din adamı sınıfının oluşmasını engellemekte, diğer yandan da çözüm arayışlarının önünü açık tutmaya yarayarak hukukun dinamik kalmasına imkân sağlar. Ancak, yukarıda alıntılanan dizelerinde anlaşılabileceği gibi Âkîf, içtihat yapma becerisine sahip olan fakîhlerin yetişmemesinden ve buna karşın çözülmesi gereken meselelerin ortada kaldığından yakınmaktadır.

Âkîf'in alıntılanan şiirini yazdığı yirminci yüzyıl boyunca, İslâm ülkelerinde yeni bir insan tipi olarak müslüman aydının, giderek etkinliğini ve saygınlığını yükseltmiş olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin -ve Hilafetin- tarih sahnesinden çekilmesiyle İslâm ümmeti, yirminci yüzyılda -genelde- ulus devlet veya sömürgecilerinin çizdiği sınırlarla belirlenen devletler şeklinde parçalanmıştır. Bu parçalı yapı içinde profesyonel dinî ilimler eğitimi alıp İslâm âlimleri kadar, din-dışı

³⁰ Bu hususta değerlendirmeler için bkz. Akın, “Aliya İzzetbegoviç'in Entelektüel Mirası”, s. 151-152; Ahmet Demirhan, “Avrupa ve Aliya: Aliya Hakkında Konuşmamak”, (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 158-159.

³¹ Yunus 10/59: “De ki: Allah'ın size indirdiği rızıktan bir kısmını helal, bir kısmını da haram bulmanıza ne dersiniz? De ki: Allah mı size izin verdi, yoksa Allah'a iftira mı atıyorsunuz?”

³² ez-Zümer 39/9: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”

³³ H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 432.

bilim alanlarında eğitimlerini tamamlayan ve ayrıca dinî ilimlerde kendini öyle-böyle geliştiren müslüman aydınlar da yetişmiştir. Ülkemizde veterinerlik eğitimi alan Mehmet Âkif Ersoy gibi İzzetbegoviç müslüman aydın tipinin en seçkin örneklerinden biridir. Aliya İzzetbegoviç, din eğitimi alan bir İslâm âlimi değildir. O, sosyalist bir ülkede seküler hukuk fakültesinde eğitim görmüştür. Bununla birlikte, bedeni ve ruhuyla İzzetbegoviç'in, İslâm ve müslümanların sorunları ve bu sorunların çözümüyle ilgilenen duyarlı aydın olduğunu tarih şahitlik etmektedir.

5. Aliya İzzetbegoviç'in Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Serencâmı:

İzzetbegoviç'e göre toplumsal düzey ile siyasal düzey arasında kopmaz bir ilişki bulunmaktadır. Nitekim son birkaç yüzyıllık süreç şunu açıkça göstermektedir ki Müslümanlar, toplum olarak yoksulluk ve geri kalmışlığın pençesine düşmüş ve bu durum onların siyasal olarak da bağımsızlıklarını kaybetmesine yol açmıştır. Rad suresinde geçen bir âyete³⁴ dayanarak Aliya İzzetbegoviç, bir milletin ancak kendi içinde dönüşüm yapmak suretiyle değişebileceğini ifade etmektedir. Bu teşhisin ardından çözüm önerisi oldukça sadedir: İslâm dünyası, başına musallat olan sıkıntılardan kurtulması için bireysel ve toplumsal hayatın tüm alanlarında İslâm düşüncesini yenilemelidir. Bu yenileme, peşi sıra siyasal özgürlüğü de beraberinde getirecek ve böylece Endonezya'dan Fas'a kadar İslâm birliğini gerçekleştirmek mümkün olacaktır. Bu yaklaşımıyla İzzetbegoviç'in yenilikçilik idealinin, bireyden topluma ve toplumdan siyasete uzanan bir yelpazeyi içerdiği görülmektedir. Nitekim o, İslâmî yeniden doğuşun yani yenilikçiliğin gayesini; insanların zalim ve adaletsiz yönetimlerin elinden kurtarmak, ahlâken olgunlaşmış müslümanlarca toplumsal bir şuur içinde siyasal düzeni yeniden kurmak olarak açıklamaktadır.³⁵ Buna bağlı olarak Aliya'nın yenilikçilik anlayışını bireysel, toplumsal ve siyasal boyut olmak üzere üç alt başlık altında ele almak mümkündür:

³⁴ er-Ra'd 13/11: "Onun önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır. Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur."

³⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 19, 71-73.

5a) İzzetbegoviç Yenilikçiliğinin Bireysel Boyutu:

İzzetbegoviç'in yenilikçiliğinin bireysel boyutunda en önemli dayanaklar, din ve ahlâktır. Buna göre müslüman birey, bilinçli bir inançla kendini yoğurmadıkça ahlâkî yenilenme mümkün değildir. Hem din hem de ahlâk, her şeyden önce bir kabulü ve bu kabulü gerçekleştirecek sağlam bir iradeyi gerektirmektedir. 'İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batırmak' atasözünün bireyi olgunlaştırmayacağını farkında olarak İzzetbegoviç, müslümanlar arasında yaygın gözüken ahlâksal zaafılara dikkat çekmektedir. Rüşvet, tembellik, iki yüzlülük müslümanlar arasında yaygın olarak bulunmaktadır ve bu ahlâkî düşüklüğü taşıyan insanların, saygın bir toplum inşa etmeleri mümkün değildir. Böylece o, İslâmî yeniden doğuşun ilk koşulu olarak, toplumdaki her bireyin kendini sağlam bir inanç ve bu inanca yakışan ahlâkî davranışlarla donatması gerektiğini belirtmektedir.³⁶ Bireysel ahlâkın, toplumsal başarıyla doğrudan ilgisi bizzat Hz. Peygamber tarafından kurulmuştur.

Tebük seferinden dönerken Hz. Muhammed, küçük savaştan büyük savaşa doğru yol aldıkları uyarısında bulunmuştur. Gözünü İslâm birliği gibi büyük bir siyasal ideale dikmiş olan İzzetbegoviç, Hz. Peygamber'in uyarısını dikkate alır ve 'küçük cihâd' başarmak adına 'büyük cihâd' hendeğinden geçilmesinin yollarını araştırır. Bu hendeekten geçilmedikçe siyasette başarının yakalanamayacağına dair 'acı veren' bir tecrübenin, -dönemindeki- Pakistan'ında görüldüğüne dikkat çeker. Aliya'nın değerlendirmesine göre Pakistan'ın önderleri, İslâmî bir siyasal sistem kurmaya kalkışmışlar; ancak kendilerini yeterince yetiştirememiş olmaları hem de aralarında birliği kuramadıklarından dolayı bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁷ Böylece o, İslâm toplumlarının siyasal kalkınmalarının, sağlam bireysel temellere dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte İzzetbegoviç, toplumsal ve siyasal boyutu asla gündeminden uzak tutmamış gözükmektedir.

5b) İzzetbegoviç Yenilikçiliğinin Dinsel-Toplumsal Boyutu:

Aliya İzzetbegoviç, biri maddi ve diğeri manevi olmak üzere hem birbirine zıt hem de birbirini tamamlayan iki âlem bulunduğunu kabul

³⁶ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 69-70. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Baykan, *Aliya Okumaları*, s. 132-135.

³⁷ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 70-71, 77-79.

etmektedir. Ona göre maddî âlemin temsilcisi, bilim ve manevî âlemin temsilcileri ise sanat, ahlâk ve dindir. Bilimin temsil ettiği maddî âlem, insanın biyolojik yönünün gösterdiği gibi olup-bitmişle ilgilenirken sanat, ahlâk ve dinin temsil ettiği manevî âlem, insanın ruhsal yanına ilgi gösterir ve onu olgunlaştırmayı amaç edinir.³⁸ Bu iki âlem arasındaki farklılığı o, bilim ile sanat arasındaki farka dikkat çekerek açıklamaya çalışmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre maddî âlemin temsilcisi bilim ile manevî âlemin temsilcisi olarak sanat iki ayrı hakikatin peşindedir. Bu bağlamda o, Newton'u mekanik uzayın sözcüsü ve Shakespeare'i ise insan hakkında her şeyi bilen bir şair olarak görmektedir. Bilimin, bütün insanlığın katkılarıyla geliştiğinden dolayı hem tarihi vardır hem de birikimsel bir yapıdadır. Buna karşın sanat, tek bir bireyin özgün etkinliğidir ve bundan dolayı da tarihi ve birikimsel bir yapısı yoktur. Bir başka deyişle bilim, âlemin sırlarını çözmeye ve bu çözüme göre teknoloji kurup seri üretimi amaçlamışken sanat maddî âlemin koşullarına karşı çıkışı ve bir başka âlem yani manevî âlem inşa etmeyi temsil etmektedir.³⁹ Böylece İzzetbegoviç, maddî ile manevî olanın yani bilimle sanatın birbirlerine zıt olduğuna işaret etmekte ve bir aydın olarak manevî olanın peşine düşmektedir.

İzzetbegoviç insanlık tarihini göz önüne alarak sanat, ahlâk ve din arasında kopmaz bir ilişki bulunduğunu söylemektedir. Ona göre din; sanat ahlâk ve hukukun temelidir. Bir başka deyişle, Tanrı yoksa din de olmak üzere manevî alanın kurulması mümkün değildir.⁴⁰ Aliya'nın bu yaklaşımının temelinde insan anlayışı bulunduğu söylenebilir. Ona göre insan, maddi âleme daha çok eğilim göstermekte ve din, sanat, hukuk ve ahlâk bu eğilimi dengelemekle yükümlüdür. Bu bağlamda o, Hz. Musa'nın on emrinden sekizinin bir yasağı dile getirdiğine dikkat çekmektedir. Ona göre maddi âleme yönelik içgüdülerinin sınırlandırıp manevî âleme kanatlarını açabilmesi için insanın yegâne aracı

³⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 123-124.

³⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 125-128; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 176, 186, 251.

⁴⁰ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 63.

özgürlüğüdür.⁴¹ Böylece İzzetbegoviç'in özgürlüğü; -günümüzde daha çok kabul gördüğü gibi- iradenin 'sorgulanamaz' tercihi olarak değil, tam tersine bir insanı, maddi şartların esiri olmaktan 'kurtarma' tercihi olarak kavradığı anlaşılmaktadır. Bu kavrayış onun sanat, ahlâk, din ve hukuka bakışını derinden etkilemiş gözükmektedir.

İzzetbegoviç sanatı; 'dinin çocuğu' deyişiyle nitelendirmekte ve sanatın, hem dinden doğduğunu hem de din sayesinde yaşadığını ifade etmektedir. Tarih, sanatın dinden doğduğunun kanıtını vermektedir. Ona göre kadim Mısır'da ve Grekler'de tiyatro ve şenlik yerlerinin, tapınakların hemen yakınlarında kurulmuş olması; resim, heykel ve şiir gibi sanatsal etkinliklerin dinî ibadetlerde kullanılması sanatın, dinden doğduğunu açıkça göstermektedir.⁴² Öte yandan o, sanatın ancak dinden beslendiği sürece gelişebileceğini de ileri sürmekte ve bunu da Rus edebiyatı üzerinden kanıtlamaya çalışmaktadır. İzzetbegoviç'e göre Ortodoks Rus Çarlığı'nda dünya çapında Rus edebiyatçıları yetişmişken ateizmi önceleyen Sovyetler Birliği döneminde Rus edebiyatı büyük bir sessizliğe bürünmüştür. Böylece İzzetbegoviç, dinin sanatı beslerken, aynı oranda dinsizliğin de sanatı körelttiğini ileri sürmüştür.⁴³ Onun benzer bir yaklaşımı ahlâk meselesinde de sürdürdüğü görülmektedir.

İzzetbegoviç'e göre din, ahlâkın temelidir ve bundan dolayı hem ateizm hem de sekülerlik bir ahlâk sistemi inşa edemez. Bu hususta onun, iki âlem anlayışına dayandığı görülmektedir. Ona göre ateizm ve sekülerlik; maddî âlemin, din ve ahlâk ise manevî âlemin unsurlarıdır; ilki, ikincisinin kurucusu olamaz.⁴⁴ Öte yandan o, bir gerçeklik olarak atesit veya seküler toplumlarda hiçbir şekilde ahlâkın bulunmadığını da ileri sürmemektedir. İzzetbegoviç'e göre bu toplumlar, gerçekte dinî ahlâkı taklit etmek ve bezen de yeniden üretmek yoluyla bir ahlâkî sisteme sahip olmaktadır. Bu bağlamda o, Fransa'daki seküler ahlâkın

⁴¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 176-177.

⁴² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 130-132; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 177, 180, 182.

⁴³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 138-139. Aliya İzzetbegoviç'in sanat anlayışı hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz. Faruk Karaarslan, "Aliya İzzetbegoviç'te Sanat, Dram ve Ütopya" (*Aliya İzzetbegoviç* içinde), Pınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015, s. 129-134.

⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 176, 192.

öğretildiği ders kitaplarındaki içeriğin, Kilise okullarında öğretilen ilmi hallerden devşirildiğini söylemektedir.⁴⁵ İzzetbegoviç'in bu yaklaşımı, aynı zamanda toplumların ahlâkî çarpıklığı açıklamasına da imkân sağlamaktadır. Buna göre özgürlüklerini 'doğru biçimde' kullanan seküler ve ateist kişilerin -dini ahlâkî taklit etmeleri- hasebiyle 'iyi ahlâkî'; buna karşın özgürlüklerini 'yanlış biçimde' kullanan dindar kişilerin 'kötü ahlâkî' insanlar olması mümkündür.⁴⁶ Böylece Aliya, teorik olarak ateizm ve sekülerliğin ahlâk kuramayacağını iddia etse de, pratik olarak ahlâkî insanlar yetiştirebileceklerini kabul etmiştir. İzzetbegoviç, din meselesini de insanın özgürlüğünü 'yanlış' veya 'farklı' biçimde kullanması çerçevesinde ele almış gözükmektedir.

İzzetbegoviç'in düşüncesinde insanın dolayısıyla dinin, merkezi bir konumu bulunur. O, hayatın anlamını arayan insan bağlamında, ilahî hitaba muhatap olan ile bu hitaptan bî-haber olan insan arasında karşılaştırılmayacak kadar önemli bir farkın bulunduğu dikkat çeker. Zira ilahî hitabın kendisine ulaştığı insan, kendi varoluş gayesini gereğince kavrayabilmekte ve hayatını bu kavrayışa göre şekillendirebilmektedir. İslâm'a gönülden bağlı olan Aliya için İslâm, insanın anlam arayışını en doğru biçimde açıklayan yegâne dindir. Bundan dolayı müslümanların hayatın anlamını aramaktan çok 'verili' anlamı hassasiyetle korumaları gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁷ Bu bağlamda o, 'inen' ile 'uygulanan' vahiy arasında bir ayrıma gitmektedir.

İzzetbegoviç, Allah'tan gelen vahyin hakikatinden asla kuşku duyulamayacağını, bununla birlikte insanın, bu vahyi anlama hususunda 'hatalı' veya 'farklı' bir tutum gösterebileceğini ifade etmektedir. Öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç, bu iki durumu birbirinden ayırmakta; ilkinin yanlış ve ikincisini olağan kabul etmektedir. Ona göre yanlış olan 'hatalı' anlama, müslüman bilincindeki bir sapmadan doğmaktadır. Bu hususu, bizzat kendi hayat tecrübesiyle açıklamaya girişir. İzzetbegoviç, çağdaş dünyanın ulaştığı insanlık düzeyi adına İslâm'ın kısas ilkesinin çağdışı

⁴⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 181.

⁴⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 180-181, 191-196.

⁴⁷ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 44; *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 302-303; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 249.

kaldığı şeklindeki iddialar karşısında kendisinin bir süre tereddüt geçirdiğini açık yüreklilikle itiraf etmektedir. Ancak, ellili yaşların sonlarında yani olgunlaşma döneminde yeniden hapse giren ve mahkûmlarla daha yakından irtibat kuran İzzetbegoviç, kısas gibi dinî yasanın hikmetini kavradığını ifade etmiştir. Suça mağdur taraf açısından yaklaşıldığında kısas, aşırı bir ceza değil, adaletin yansıması olarak görülebilmektedir.⁴⁸ Bu tecrübe İzzetbegoviç'e hem kendi bilinç sapmasının hem de 'çağdaşlık/modernlik' ideolojisinin farkında olmasını sağlamış gözükmektedir.

İzzetbegoviç, 'çağdaşlık/modernlik' kavramının, günümüz dünyasında bir 'değer' olarak dayatıldığına dikkat çekmektedir. Buna göre modernlik; bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi göz önüne alarak günümüz insanlık düzeyinin, tarihteki en yüksek düzey olarak anlaşılmaktadır. Oysa modernlik, yalnızca bir zaman dilimini göstermekte olup bu kavramın 'iyi ya da kötü' gibi bir değer gösteremeyeceğini vurgular. Böylece o, kısas örneğinde İslâm'ın temel ilkelerinin çağdışı olduğu iddiasının objektif ölçütlere dayanmayan ideolojik nitelikli yargılar olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre İslâm'ın 'çağdaş/modern' olup-olmadığının ölçütü, bir 'zaman' sorunu değil çağın meselelerini çözüm getirip-getiremediği hususudur.⁴⁹ Böylece İzzetbegoviç, İslâm'ı müslümanların geri kalmalarının müsebbibi olarak gösteren iftiralar karşısında bilincin uyanık tutulmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu vurguyu daima göz önünde bulundurarak o, 'inen' vahyin, hayata geçirilirken 'farklı' uygulamalara imkân tanıdığına işaret etmektedir.

Aliya İzzetbegoviç, gönülden iman etmiş müslüman birey veya toplumun, bilincini dış etkilere karşı korumuş olmak ve aklını kullanmak suretiyle, toplumsal şartların değişmesine bağlı olarak 'inen' vahyin, doğru ve haklı biçimde 'farklı' biçimde uygulanabileceğini mümkün görmektedir.⁵⁰ Böylece o, İslâm'ın değişmez sabiteleri ile toplumsal değişim arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu; bundan dolayı da İslâm'a gönülden bağlı toplumların birbirlerinden bir ölçüde 'farklı'

⁴⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s. 311-314; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 73-75, 164-165.

⁴⁹ Aliya İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, 3. Basım, İstanbul 2010, s. 101-102, 105.

⁵⁰ İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 41; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 45.

anlayışlar geliştirebileceklerini söylemektedir. Bu bağlamda o, son yüzyılda İslâm'a yöneltilen eleştiriler arasında yer alan kadın meselesini tahlil etmektedir.

Aliya İzzetbegoviç, genel bir ilke olarak İslâm'ın cinsiyet ayrımı yapmadığını, hem kadını hem de erkeği, insan' olarak kabul ettiğini belirtir. Nitekim İslâm'ın inanç ilkeleri ve ibadetlerinden sorumlu olma hususunda kadın ya da erkek olmak arasında bir fark bulunmaz. Öte yandan, İslâm'ın farklı tarih ve coğrafyalarda yaşamış veya yaşamakta olan müslümanlarca, kadın meselesinde olduğu gibi İslâm'ın farklı yorumlandığını da belirtir. Sözgelimi bazı İslâm ülkelerinde kadının camiye gitmesine bile izin verilmezken Pakistan'da Fatima Cinnah, devlet başkanlığına aday olabilmektedir.⁵¹ İzzetbegoviç, İslâm'ın genel ilkelerinden hareketle böylesi farklı uygulamalardan hangisinin daha uygun olduğunun tespit edilebileceğini ifade eder.

İzzetbegoviç, İslâm'ı, kadını eve hapseden ve onu toplumdan soyutlayan bir din olarak görmemektedir. Bununla birlikte o, -yukarıda değinildiği gibi- her meselenin İslâmî bir bilinçle değerlendirilmesi gerektiğinin farkındadır. Kadının toplumsal etkinliklere katılma biçiminin İslâm'ın özüne uygun olarak anlaşılması hususunu vurgular. Bu bağlamda o, modern dönemlerde kadının iş hayatına katılmasının gerçek sebebinin, ekonominin ucuz iş gücüne duyduğu iştah olduğunu; ancak insanlığın geliştiği propagandasıyla bu gerçeğin üstünün örtüldüğünü ifade etmektedir.⁵² İzzetbegoviç'in, modernistler gibi kapitalist ekonominin iştahına uygun düşecek biçimde veya tutucular gibi kadını toplumdan dışlar şekilde bir İslâm yorumunu benimsemeyeceği açıktır. Ancak o, kadının eve kapatılmasını da İslâm'ın makul yorumu olarak kabul etmemektedir. Öyle anlaşıyor ki birinci yorum İslâm modernistleri ve ikinci yorum ise İslâm tutucuları tarafından benimsenmeye daha uygundur. Yenilikçi bir İslâm düşünürü olarak o, kadının toplum hayatına aktif bir şekilde katılması meselesine farklı bir açıdan yaklaşmaktadır.

Ekonominin ucuz işgücü ihtiyacıyla kadının, evinden iş hayatına sürüklendiğini belirten İzzetbegoviç, bu olgunun feminizm gibi güya

⁵¹ İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 40-41, 44-45, 77-79.

⁵² İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 46-47, 53-55.

kadın haklarını savunan akımlar tarafından gizlendiğine dikkat çeker. Ona göre bu olgunun ‘ezikliği’ altında kalan modernistler, İslâm toplumlarında kadın haklarını ilerletmek adına kadının iş hayatına atılmasını teşvik etmektedirler. Kadını iş hayatına atan gerçek sebebin ne olduğunun anlaşılması için İzzetbegoviç, kapitalist ekonomilerde anneliğin nasıl anlaşıldığına dikkat çeker. Kapitalist toplumlar, çocuk doğurmayı ve büyütmeyi, ekonomik bir ‘değer’ olarak görmezler, tam aksine ekonomik verimliliği düşüren bir iş kazası gibi kabul ederler. Bu türden gerekçelerle, annelik bir iş olarak görülmez ve onlara ‘emeklilik’ gibi bir hak verilmez. İzzetbegoviç’e göre bu yaklaşım, ekonominin kendi açısından bile tutarsızdır. Zira annelik, toplumun yalnızca manevî değerlerinin değil ama aynı zamanda maddî sürekliliğinin sürdürülmesi ve ekonomik geleceğinin teminat altına alınması hususunda çok önemlidir. Buna göre evli bir kadın, iki-üç çocuklu bir anne olmadıkça toplumun iş gücünü koruması mümkün değildir. Bu gerçeği göz önüne alarak İslâm’ın anneliği önemseydiğini, cenneti onun ayaklarının altına serdiğini belirten⁵³ İzzetbegoviç, kapitalist ekonominin kadını sadece ucuz iş gücü ihtiyacı sebebiyle toplumsal hayata atılmasını kabul etmez. Öte yandan o, tutucular gibi kadının eve kapatılıp toplumsal hayattan dışlanmasını da onaylamaz. Yenilikçi bir müslüman olarak o, anne olan kadının İslâm’ın genel ilkeleri çerçevesinde bilim, sanat ve iş dünyasında yer alabileceğini hatta alması gerektiğini ifade eder.⁵⁴ Öyle anlaşıyor ki Aliya, modern dünyanın dayatmalarına baş eğmeksizin Müslümanların, İslâm’ın özünden kalkarak kendi kararlarını vermeleri gerektiğini savunmaktadır. İslâm dünyasında erkeğin çok eşliliği meselesini tam da bu bakış açısıyla ele aldığı görülür.

İslâm’ın erkek-kadın ayrımı yapmayan ve bütün insanlığa hitap eden bir din olmasını göz önüne alarak İzzetbegoviç, erkeğin çok eşliliğinin İslâm’ın genel-geçer bir emri olmadığını iddia eder. Ona göre İslâm, savaş gibi olağan-dışı toplumsal şartlar sebebiyle erkeğin çok eşli evliliğine izin vermiştir. Bu şartlar ortadan kalktığında ve hayat olağan akışına kavuştuğunda bu iznin de ortadan kalkması gerekir. Çok eşliliğe izin verirken ‘adalete’ yaptığı vurgu Kur’ân’ın tek-eşliliği, insanın doğasına daha uygun olarak gördüğünün işaretidir. İzzetbegoviç, İslâm âlimlerin

⁵³ İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 46, 48-52; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 85, 138, 143.

⁵⁴ İzzetbegoviç, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 31, 53.

bu hususta bir içtihat yapmak ve fetvâ vermek suretiyle çok eşliliğe verilen izni askıya alabileceklerini belirtir. Pakistan, Mısır ve İran'daki mahkemelerin erkeğin çok eşliliğine dair ağır koşullar getirmelerini Aliya, erkeğin çok eşliliğinin azaltılması girişimi olarak değerlendirmektedir.⁵⁵ Öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç, tutucular gibi erkeğin çok eşliliğini kıyamete kadar geçerliliğini koruyan dinî bir emir/izin gibi algılamamaktadır. Öte yandan modernistler gibi feminizm veya başka modern akımların güdümünde kalıp İslâm'ı çağdaşlaştırma adına İslâm'ın erkeğe tek eşliliği emrettiğini de ileri sürmez. Yenilikçi bir müslüman olarak İzzetbegoviç, İslâm'ın temel ilkeleri ile toplumsal değişim gerilimini müslümanca çözüm getirmenin peşinde koşmaktadır. Bu yaklaşımı İzzetbegoviç, siyasete dair konularda da izlemiş gözükmektedir.

5c) İzzetbegoviç Yenilikçiliğinin Dinsel-Siyasal Boyutu:

Krallık döneminde doğan, hayatının önemli bir kısmını sosyalist rejim altında geçiren ve olgunluk döneminde bağımsız Bosna-Hersek'in doğuşuna önderlik eden İzzetbegoviç'in siyasi görüşleri, çağdaş İslâm siyaset anlayışı bakımından oldukça önemlidir. Zira sosyalist rejim döneminde Aliya, aydın kimliğiyle kitaplar kaleme almışken Bosna-Hersek'in özgürlük savaşı ve kuruluşuna, hem bir yazar hem de en ön saftaki siyasi aktör olarak katılmıştır. Nitekim o, yayınlanan ilk eseri *İslâm Deklarasyonu*'ndan son eseri *Çağa Tanıklığım*'a kadar siyasi konuları tahlil etmiştir. Bu nedenle onun İslâm Birliği gibi genel, İslâm ile demokrasi ve Bosna-Hersek Cumhuriyeti gibi sınırları daha belli siyasi görüşlerinde tutarlılık ve sürekliliğin olup olmadığını tahlil etmek mümkündür.

3.Mart.1924'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendi uhdesine alarak hilafet kurumunu lağvetmesinden sonra İslâm dünyasında hilafetle ilgili tartışmalar teorik siyaset düzlemde sürekliliğini korumuştur. İzzetbegoviç'in konuyla ilgili tartışmalara siyasal olgular üzerinden yaklaştığı ve buradan hareketle daha uygulanabilir projeler üretmeye çalıştığı söylenebilir. Bu bağlamda o, yirmici yüzyıldaki İslâm ülkelerinin durumlarına ve uluslar arası siyasal yapılara ilgisini yöneltmiştir.

⁵⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 64-65; *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 57-59.

Yirminci yüzyıl boyunca İslâm ülkelerinin pek çoğu ya Batılı sömürge ülkeleri ya da onların arkalarında bıraktığı modernistler tarafından yönetildiği için bir tespihin taneleri gibi dağılmış ve birbirlerinin dertlerini umursamamışlardır. Nitekim Filistin, Kırım, Doğu Türkistan, Keşmir ve Etiyopya gibi bazı İslâm topluluk ve ülkelerinin karşılaştıkları ölümcül sorunlar, diğer İslâm ülkeleri tarafından ya görmezlikten gelinmiş ya da sonuç vermeyen basit kınamalarla geçirilmiştir.⁵⁶ İslâm ülkelerindeki bu vurdumduymazlığın temel nedeni, yönetimlerin başında Batılı değerlerle yetiştirilen ve bundan dolayı İslâm'a yabancılaşmış modernist müslümanların bulunmasıdır. Bu yöneticilerin Beyrut'taki Aziz Üniversitesi ve Lübnan'daki Amerikan Üniversitesi gibi sömürgeci zihniyetin etkin olduğu eğitim kurumlarından mezun olduklarını belirten⁵⁷ İzzetbegoviç, bu yöneticilerin milliyetçilik akımı vasıtasıyla İslâm ülkeleri arasındaki bağın kopartıldığına dikkat çekmektedir.

İzzetbegoviç'e göre İslâm birliği ideali ne kadar yerli ise İslâm ülkelerinde modernistlerin benimsediği milliyetçilik o denli Batılı ve sömürgeci, kısacası yabancıdır. Bu iddiasını temellendirmek üzere o, Müslüman-Arap modernistlerin, eğitim dili olarak sömürgecilerin dilini tercih edip Arapçaya ikincil düzeyde yer vermelerine dikkat çekmektedir. Gerçek milliyetçilerin anadillerine ilgi göstermesi gerekirken modernist-Arap yöneticilerin Arapçadan uzaklaşmalarının tek tutarlı açıklaması, bu dilin onların anladığı tarzda milliyetçiliği değil İslâm birliği idealini beslediğinin farkında olmalarıdır.⁵⁸ Böylece İzzetbegoviç, İslâm ülkelerinde bu tür milliyetçiliği, sömürgecilerin truva atı ve İslâm birliği idealinin anti-tezi olarak görmektedir. Bununla birlikte o, bir milletin dinini, dilini, gelenek ve göreneklerini koruyan; başka milletlere kin ve nefret duymayan; bundan dolayı da İslâm ile uyuşan yerli milliyetçiliğe de saygı duyar. Böylece İzzetbegoviç'in sömürgeci milliyetçilikten yerli milliyetçiliğe geçişi, İslâm Birliği idealinin ilk aşaması olarak gördüğü söylenebilir. Müslümanların kendi yurtlarında namaz kılarak yöneldikleri Kâbe ile hac ibadeti için davet edildikleri Mekke'nin sembolik anlamı,

⁵⁶ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, çev. Belirsiz, Fide Yayınları, İstanbul 2007, s. 227; *Konuşmalar*, Klasik Yayınları, çev. F. Altun- R. Ahmetoğlu, 15. Basım, İstanbul 2011, s. 137.

⁵⁷ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 84-85.

⁵⁸ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 83-85.

İzzetbegoviç'e göre yerli milliyetçilik ile İslâm Birliği idealinin birbirini beslemesi ve pekiştirmesidir.⁵⁹ Öyle anlaşıyor ki İzzetbegoviç, Kâbe ve hac ibadetini, yirminci yüzyılda bağımsız İslâm ülkeleri ile İslâm Birliği arasında bağ kurmanın bir sembolü olarak görmektedir.

İzzetbegoviç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kurumların hızlı bir biçimde inşa edilmelerini göz önünde bulundurmaktadır. Tüm bağımsız ülkeleri toplayan Birleşmiş Milletler'in yanı sıra askeri olarak Nato ve Varşova Paktı, ekonomik olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu (günümüzdeki adıyla Avrupa Birliği), İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ardı ardına kurulmuş; ülkeler kendi bağımsızlıklarını korumakla birlikte bu uluslararası kurumlara katılmakla bir güç birliği oluşturmuşlardır. İzzetbegoviç, bu real-politik tavrın İslâm ülkeleri tarafından da sürdürülüp tıpkı Avrupa Topluluğu gibi İslâm Birliğinin kurulabileceğini bir imkân olarak görmektedir. Ancak böylesi bir uluslararası kuruluş, hem Kudüs gibi müslümanların hem de tüm dünyanın paylaştığı sorunların çözümüne katkı sağlayacak düşünsel ve siyasal bir güç sağlayacaktır. İzzetbegoviç, İslâm Birliğinin kurulmasını öyle gerçekçi görmektedir ki Türklerin, Farsların, Arapların ve Pakistanlıların tecrübelerinin, uluslararası çatı bir kurum inşa etmeye yeterli olacağını ifade etmektedir.⁶⁰ Aliya'nın bu ideali, İslâm toplum veya ülkelerinde yaşanan tüm sorunların çözümünün merkezinde yer almaktadır. Bu bakış açısından hareketle o, Yugoslavya'da azınlık olarak yaşayan müslümanların korunması veya Bosna-Hersek gibi bir İslâm ülkesinin bağımsızlığının tanınması gibi pratik siyasi sorunlar ile İslâm ve demokrasi arasındaki ilişki gibi teorik siyasi sorunları tahlil etmektedir.

Sosyalist Yugoslavya Federasyonu içinde müslüman halk, bir azınlık olarak yaşamıştır. İzzetbegoviç'in dünyanın hangi bölgesinde bulunursa bulunsun, azınlık müslümanlarının siyasi geleceklerine yönelik olarak biri savaşçıl ve diğeri barışçıl iki ayrı yaklaşım dile getirmiştir. İlk yaklaşımın anahtar kavramları, darbe ve devrimdir. Ona göre İslâmî olmayan bir yönetim altında yaşayan müslüman azınlık, yeterli toplumsal

⁵⁹ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 82-83, 85; *Tarihe Tanıklığım*, s. 550-551.

⁶⁰ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 54-55, 85-88; *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, s. 97.

ve siyasal güce kavuştuğunda bir devrim ile yönetimi ele geçirmelidir. Böylesi bir erke ulaştığı halde devrim yapmaktan kaçınmak, birbirinden kötü iki sonuca yol açacaktır. Bunlardan ilki, sözü edilen devletin yaşamasını sağlamak, ikincisi ise uzun vadede böylesi bir devletin müslüman azınlığı baskı altına alması, önderlerinin şehit edilmesi tehlikesine imkân vermektir. Öte yandan o, darbenin devrimden tamamıyla farklı olduğunu vurgulayarak, müslüman azınlıkların darbe girişimlerine kesin bir dille karşı çıkar.

İzzetbegoviç'e göre devrimin, yıkıcı ve yapıcı olmak üzere iki yüzü bulunmaktadır. Oysa darbenin tek bir yüzü vardır; o da yıkmaktır. Zira darbe, müslüman azınlığın güçlü olmadığına yapabileceği bir kalkışmadır ve gücü, ancak yıkmaya yeterlidir. Buna karşın devrim, yıkılan yerine yeni bir şey kurar. İslâmî nitelikli devrimin amacı, sömürgeci ya da yabancılaşmış rejimi yıkıp yerine İslâmî bir düzen kurmaktır. Buna karşın darbeler, rejimleri değil sadece yöneticilerini değiştirmekle sınırlı kalmaktadır. İzzetbegoviç, siyasî bir ihtirasın peşinde değil, İslâmî bir düzenin kurulmasının derdini duymaktadır.⁶¹ Böyle bir düzen kurulamayacaksa İzzetbegoviç'e göre müslüman azınlığın darbeden uzak kalıp barışçıl yöntemleri kullanması gerekmektedir.

Barışçıl bakış bağlamında İzzetbegoviç, İslâmî anlayışla kurgulanmayan devletlerde yaşayan müslüman azınlığın, başta dini özgürlükler olmak üzere yurttaşlık haklarını elde etmek çaba harcaması gerektiğini belirtmektedir. Bu hakların tanınması durumunda azınlığa düşen görev ise o devletin yasalarına uymaktır. Bu vatandaşlık sözleşmesinin, ona göre tek istisnası vardır: İslâm dışı bir rejimle yönetilen devletin, bir İslâm devletiyle savaşa girdiğinde, bu devletin müslüman yurttaşlarının askere alınmamasıdır.⁶² İzzetbegoviç'in bir aydın olarak yayınladığı ilk eser *İslâm Deklarasyonu*'nda dile getirdiği bu özgürlükçü görüşler, onun İslâm ile ileri demokrasi arasında kuracağı ilişkinin oldukça erken dönemde filizlenmiş olduğunun işareti olarak görülebilir. Öte yandan İzzetbegoviç, müslüman azınlıkların geleceği için ya devrimi ya da sade bir vatandaş olma olasılıklarını öngörmüştür. Oysa tarih, hem kendisini hem de halkını başka bir seçenекle, savaşla karşılaştırmıştır.

⁶¹ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 65, 75-76.

⁶² İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 65-66.

Yirminci yüzyılın son on yıllık diliminde ve Avrupa'nın göbeğinde soykırım derecesinde katliamların görüldüğü Bosna-Hersek'in bağımsızlık savaşında İzzetbegoviç, 'Büyük Allah'a yemin ederiz ki köle olmayacağız'⁶³ deyişi, yalnızca halkının değil tüm müslümanların ve insanlığın vicdanının sesi olmuştur. Bu bağlamda o, Bosna-Hersek savaşının, tıpkı Filistin meselesinde olduğu gibi Müslümanların vicdanlarını sızlattığına ve birlik olma duygusunu canlandırdığına dikkat çekmektedir.⁶⁴ Bu savaşın taze acılarına karşın İzzetbegoviç, bir aydınken müslüman azınlıklar için talep ettiği hakları, bir Cumhurbaşkanı olarak diğer azınlıklar için de talep etmeyi sürdürmüştür.

İzzetbegoviç, eski Yugoslavya Federasyonunda yer alan Sırbistan ve Hırvatistan'ın ulusal devletler olmasını normal görür. Çünkü bu iki devletin halkı, büyük ölçüde homojen bir yapı göstermektedir. Sırbistan'ın halkının çoğu Sırlardan ve Hırvatistan'ın halkının çoğu ise Hırvatlardan oluşmaktadır. Müslüman Boşnaklar kadar, Ortodoks Sırlar ve Katolik Hırvatlardan meydana geldiğinden dolayı Bosna-Hersek'in - tıpkı tarihte olduğu gibi- çok-uluslu, çok dinli ve çok kültürlü bir devlet olarak kurulabileceğini ifade etmektedir.⁶⁵ Ona göre Bosna-Hersek, Avrupalı bir demokratik cumhuriyet olarak yaşadığı takdirde, Osmanlı Devleti'nin çökmesinden sonra Müslüman azınlığa yönelik -yoğunluğu değişmekle birlikte asla kesilmeyen- soykırımların önü alınabilecektir.⁶⁶ Böylece o, İslâm ile demokrasi arasında uyumun kurulduğu bir siyaset felsefesi anlayışını temellendirmeye çalışır.

Aliya İzzetbegoviç, Kur'ân-ı Kerim'in bir ırkı, diğerinden üstün kılmadığını, her bireye dinini seçme hakkını tanıdığını⁶⁷ belirtmekte ve bu ilkelerin demokrasinin temeli olan özgürlükle uyuştuğunu iddia

⁶³ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, s. 38.

⁶⁴ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 72-73, 223, 252; *Köle Olmayacağız*, s. 137, 190-191.

⁶⁵ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 183; *Tarihe Tanıklığım*, s. 92, 120, 147; *Köle Olmayacağız*, s. 48, 53-54, 59-60, 79-80.

⁶⁶ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 34, 76; *Köle Olmayacağız*, s. 130, 139-140.

⁶⁷ el-Bakara (2)/256: "Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah یشیتir ve bilir."

etmektedir.⁶⁸ Nitekim o, İslâm'ın özünü kavrayan sahabe döneminde ilk dört halifenin demokratik bir araç olan seçimle işbaşına geldiğine dikkat çeker. Ona göre tarihi süreçte hilafetin, aile mirasına dönüşmesi İslâm'ın özgün yolundan sapılması anlamına gelmektedir. Ayrıca o, Abese suresinde Allah'ın Hz. Muhammed'i uyarmasını⁶⁹ siyaset diline aktarmakta ve İslâm'ın siyaset kuramında 'tek adam' anlayışına karşı çıktığını ifade etmektedir.⁷⁰ Dinî referanstan yola çıkarak İzzetbegoviç, demokrasi ile tiranlık zıtlığı çerçevesinde çağdaş İslâm siyaset felsefesine dair yaklaşımını açıklamaktadır.

İzzetbegoviç, yukarıda da değinildiği gibi, insan olmakla ahlâklı olmak arasında kopmaz bir ilişki kurmaktadır. Bir başka deyişle, insanın özgür iradesinin ve buna dayanan ahlâk sisteminin bulunmadığı bir yerde insanlığı aramak boşunadır. Böylece İzzetbegoviç, özgürlüğün olmadığı bir yerde önce ahlâkın sonra da insanlığın ortadan kalkacağını söylemekte ve tiranlık ile demokrasiyi bu bakış açısından değerlendirmektedir. Ona göre diktatörlük, yurttaşlarının özgürlüğünü olağan-üstü sınırlandıran bir siyasal rejimdir. Böylesi rejimlerde yaşayanlar, özgürce bir seçim yapamadıklarından dolayı, ahlâksızlığa itilmişlerdir. Ayrıca o, özgürlük yoksunluğunun yalnızca ahlâkla yani bireylerin sosyal davranışlarıyla sınırlı kalmayacağını, aynı zamanda ekonomik sonuçlara da yol açtığını dikkat çekmektedir. Buna göre özgürlük alanı daraltılan ve belli bir ideolojik çerçeveye sıkıştırılan yurttaşların üretim yetenekleri kaybolmakta ve ekonomik verimleri düşmektedir. Bu bağlamda o, demir perde ülkelerinde, özellikle de bunların lokomotif ülkesi olan -dönemin-Sovyetler Birliği'nde görülen ekonomik verimsizliği örnek olarak vermektedir. Bu nedenle İzzetbegoviç, 'tek adamın' kendisinin iyi bile

⁶⁸ Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Mehmet Paçacı, "Doğu Batı Ortaçağ ve Modernlik Arasında Çokkültürlülük", (*Balkanlarda İslâm* içinde), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. I, Ankara 2016, s. 238, 248.

⁶⁹ Abese 80/1-10: "(Peygamber), yüzünü ekşitti ve geri döndü. Âmanın kendisine gelmesinden ötürü. Belki o temizlenecek. Yahut öğüt alacak da o öğüt ona fayda verecek. Kendini (sana) muhtaç görmeyene gelince, Sen ona yöneliyorsun, Oysaki onun temizlenip arınmasından sen sorumlu değilsin. Fakat koşarak sana gelen, Ve (Allah'tan) korkarak gelenle, 10. Sen onunla ilgilenmiyorsun."

⁷⁰ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 57-58, 60.

olsa rejim olarak tiranlığı, ahlâksız bir rejim olarak görmektedir.⁷¹ Buna karşın İzzetbegoviç demokrasiyi, ilkesel olarak ahlâklı bir rejim olarak kabul etmektedir.

Aliya İzzetbegoviç'e göre demokrasi, özgürlük alanını olabildiğince geniş tuttuğundan dolayı insanın, kendini kurmasına izin veren bir siyasal rejimdir. Dinen yasak olan birtakım eylemlere hukuken izin vermiş olsa bile, insana seçme özgürlüğü vermiş olmasından dolayı demokrasi, İzzetbegoviç'in gözündeki ahlâklı bir rejimdir. Ayrıca o, demokrasinin insanın özgürlük alanını genişletmesinin ekonomik alana da yansıtacağını ve ülkenin refahını yükselteceğini ileri sürmekte ve bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri'ni örnek olarak göstermektedir.⁷² Siyasal rejimler olarak tiranlık ile demokrasi arasında kurduğu bu zıtlık ilişkisine dayanarak o, İslâm ile tiranlığın birbiriyle ters düşeceğini fakat İslâm'ın demokrasiyle uyusabileceğini ileri sürmekte ve bu uzlaşının temel ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Aliya İzzetbegoviç'i, siyaset felsefesi açısından İslâm demokrasisi anlayışının bir kuramcısı olarak görmek mümkündür.⁷³ Toplum içinde yaşamının bir sonucu olarak özgürlüğün dolayısıyla demokrasinin, bireyin istediği her şeyi sınırsızca yapması olarak anlaşılamayacağı açıktır. Bu genel ilke çerçevesinde İzzetbegoviç'in İslâm demokrasisi anlayışını 'haklar ve sorumluluklar' çerçevesinde şekillendirdiği görülmektedir. Onun zihninde, İslâm demokrasisi rejiminde yaşayan vatandaşlarının çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu ve bunların da İslâm'ın inanç ilkelerine göre hayatlarını şekillendirmeyi istedikleri biçiminde bir ön-kabulün olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Böylece o, yalnızca zihinlerde tasavvur edilen 'mutlak' demokrasiye, 'İslâm' gömleği giydirmek suretiyle tarih sahnesine davet etmektedir. Buna göre İslâm demokrasisinde alkol, kumar ve zina gibi İslâm ahlâk anlayışına aykırı olan hususların teşvik

⁷¹ Recep Şentürk, "Açık Medeniyet: Çok Medeniyetli Bir Toplum ve Dünya Düzeni", (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 131-133.

⁷² İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 546.

⁷³ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 545.

⁷⁴ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 61.

edilmesinin ve kullanılmasının yasaklanmasını olağan görmekte;⁷⁵ bununla birlikte bu demokrasinin asık suratlı otoriter bir yönetim olmayacağını belirtmektedir.⁷⁶ Öyle anlaşıyor ki İslâm demokrasisinin ‘asık suratlı’ olmamasının temelinde toplumun homojen olması olgusu yatmaktadır. İzzetbegoviç, İslâm toplumunun azınlıkları gayr-i müslimlerin konumlarını ele alırken İslâm demokrasisinin, demokratik yanı kendini daha çok göstermektedir.

İzzetbegoviç, çoğunluğunu oluşturmadıkları bir toplumda Müslümanların kuracağı iktidarın, zorbalıya dönüşebileceği uyarısını yapmaktadır. Bu noktada o, bir rejime demokrasi rengini veren hususun, azınlıkta kalanlara tanınan haklar olduğuna dikkat çekmekte;⁷⁷ azınlık haklarını önceleyen demokrasi anlayışını, dinsel bir temele dayandırmaya çalışmaktadır. Buna göre Tanrı, insanları tek bir ulustan ve tek bir dine bağlı olarak yaratmamıştır. Bu olgu göz önüne alındığında insanlara düşen görev, insanların birbirine zarar vermediği, karşılıklı saygının ve hoşgörünün hâkim olduğu bir siyasal rejim kurmaktır. Bu bağlamda İzzetbegoviç, hukukun önemini asla yadsınamış, ancak karşılıklı saygı ve hoşgörü olmaksızın da hukukun işe yaramayacağına dikkat çekmiştir. Böylece o, çocuklara dış fırçalamanın öğretilmesi gibi farklı milletlerden ve farklı dinden olan yurttaşların birbirlerine karşılıklı saygı duyma eğitiminin verilmesi gerektiğini; ancak böylesi bir eğitimle, yurttaşların kendilerini güvende hissedeceklerini ifade eder. Öte yandan o, sözünü ettiği yaklaşımı Bosna-Hersek’in tarihi tecrübesiyle de destekler. Zira Bosna-Hersek’te tarihi cami, kilise ve havraların birbirine yakın yerlerde inşa edildiği görülür.⁷⁸ İbadethanelerin yakınlığının, farklı dinlere inanan halkın aynı bölgelerde ikamet etmesine ve birlikte yaşama tecrübesini⁷⁹

⁷⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 58.

⁷⁶ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, s. 60, 61.

⁷⁷ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 77, 545; *Özgürlüğe Kaçışım*, s. 156; *Köle Olmayacağız*, s. 45.

⁷⁸ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 48-49; *Tarihe Tanıklığım*, s. 79-80, 546-547.

⁷⁹ Bu hususta değerlendirmeler için bkz. Musa Kazım Arıcan, “Bir Arada Yaşama Felsefesi ve Başkanlar Örneğinde Bir Öneri”, (*Balkanlarda İslâm içinde*), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. I, Ankara 2016, s. 419-421; Nizamettin Parlak, “İki Yarımada Yarı Kalmış Bir Serüven: İberya ve Balkan Yarımadaalarında İslâm Varlığı”, (*Balkanlarda İslâm içinde*), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. II, Ankara 2016, s. 306-309.

kazanması sonucunu getireceği açıktır. İzzetbegoviç, bu tarihi tecrübeyi yeniden ihya etmeyi amaçlamış ve bundan dolayı din temelli aşırılıklara karşı durmuştur.

Bağımsızlıklarını kazanmak için savaştan Boşnaklarının, Türkiye'nin yardımıyla 'Balkan Hilafetini' tesis etmek isteyen militanlar olarak tanıtılmak istenmesini İzzetbegoviç, psikolojik savaş stratejisi olarak değerlendirmekte ve bu iddiayı kesin bir dille reddetmektedir.⁸⁰ Bir derginin yaptığı mülakatta kendisine, Vahhabî mezhebinden olan veya Taliban'a sempati duyanlar hakkındaki görüşü sorulmuştur. Bu soruya cevap olarak İzzetbegoviç, İslâm anlayışının bu iki gruptan çok farklı olduğunu; ancak demokratik özgürlükler çerçevesinde herkesin kendi görüşünü tercih etme ve bunu savunma hakkının bulunduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Ayrıca o, İslâm'a gönülden bağlı olmakla birlikte Boşnak halkının dinde aşırılığa gidilmesinden hoşlanmadığını; çok-kültürlü, çok-uluslu ve çok-dinli olması sebebiyle de Bosna-Hersek'in bir din devleti olarak kurulamayacağını açık bir dille belirtmiştir.⁸² Onun bu yaklaşımının temelinde, İslâm demokrasisi anlayışının bulunduğu açıktır. İzzetbegoviç, kimi kulaklara yabancı gelebilecek İslâm demokrasisi tasavvurunu, yine kulakları tırmalayan bir başka tasavvurla yani Avrupalı İslâm deyişiyle açıklamaya çalışmaktadır.

Avrupa'nın İslâm ile karşılaşması biri, Avrupa'da İslâm ve diğeri Avrupalı İslâm olmak üzere iki tasavvur bağlamında değerlendirilebilir. Avrupa'da İslâm deyişi, daha çok İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan iki olguya dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, bağımsızlığını henüz kazanmış eski sömürülen ülkelerin müslüman halkının, eski sömürgeci Avrupa ülkesine süreli ya da süresiz olarak göç etmesidir.⁸³ İkincisi ise

⁸⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 174, 225.

⁸¹ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 536.

⁸² İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 216; *Tarihe Tanıklığım*, s. 284, 293-294, 526.

⁸³ Benzer bir değerlendirme için bkz. Tuba Er - Kemal Ataman, "İslamofobi ve Avrupa'da Birlikte Yaşama Tecrübesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, Bursa 2008, s. 751-754. Avrupa'daki İslâm'ın Avrupalı İslâm'a dönüştürülmesi hakkında bir değerlendirme için bkz. Özcan Taşçı, "Euro-İslam (Avrupa İslamı) Karşısında Türkiye" (*Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu* içinde), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 577-580.

savaş sonrasında emek gücü açığını kapatamayan Avrupa'nın, sözgelimi Türkiye gibi Müslüman ülkelerden işçileri -geçici olarak- davet etmesidir. Her iki durumda da Müslüman göçmen ya da işçiler, geldikleri ülkelerin kültürel ve dinî değerlerine bağlılıklarını sürdürmüştür. Tarık Ramazan'ın deyişiyle Avrupa'da yaşayan müslümanlar, dinî sorunlarının çözümünü geldikleri ülkelerde yaşayan âlimlerin cevaplarında aramakta ve böylece Avrupa'ya yabancı kalmaktadır.⁸⁴ Buna karşın Avrupalı İslâm, Avrupa'nın yerlisi olan Müslümanların anladığı ve yaşadığı İslâm'dır.

Tarih göz önüne alındığında biri Batı Avrupa'da Endülüs İslâm'ı ve diğeri Güneydoğu Avrupa'da Balkan İslâm'ı olmak üzere iki Avrupalı İslâm'dan söz etmek mümkündür. İlkinin, resmen 1492'de tarih sahnesinden çekildiği dönemlerde ikincisi yeni parıldamaya başlamış ve varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Arnavutlar, Boşnaklar, Makedonlar ve hatta nesiller boyunca bu bölgelerde olan Osmanlı bakiyesi Türkler, Avrupa'ya göç eden eski sömürge haklarından ve işçilerden farklı olarak Avrupa'nın yerli halklarıdır. Osmanlı'nın Trakya fethi ile süreci başlatacak olursak Güneydoğu Avrupa'da İslâm, son altı yüzyılın bir gerçeğidir. İzzetbegoviç, yerli Avrupalı müslüman halkların Avrupa'yı bir düşman olarak algılamadıklarına dikkat çekmektedir.

Aliya'nın Avrupalı İslâm tasavvuru, *Doğu-Batı Arasında İslâm* başlığını taşıyan şah eserinde kendini göstermektedir. Nitekim o, Batı'nın/Avrupa'nın Hristiyanlık ve Doğu'nun/Asya'nın İslâm ile özdeşleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Bir başka deyişle ne Batı, tamamıyla Hristiyan'dır ve ne de Doğu bütünüyle Müslümandır. Üçüncü/orta yol arayışına koşut olarak İzzetbegoviç İslâm'ı, Batı ile Doğu arasına yerleştirmektedir. Ona göre İslâm, özgünlüğünü korumakla birlikte Batı ile Doğu'nun iyi taraflarını da içermektedir. Avrupalı olmanın Müslüman ve Müslüman olmanın da Avrupalı olmayı dışlamadığını söyleyen⁸⁵ İzzetbegoviç, Avrupalı İslâm kavrayışının bir tezahürü olarak Bosna-Hersek'in İslâm'ı göz önünde bulunduran demokratik bir cumhuriyet

⁸⁴ Tarık Ramazan, *Avrupalı Müslüman Olmak*, çev. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 150-151. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Fatih Toktaş, "Tarık Ramazan: Batılı Bir Müslüman Aydının İslâm Anlayışı" (*Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları* içinde), ed. C. Batuk - H. Atsız, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 1011, s. 365-370.

⁸⁵ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 216; *Tarihe Tanıklığım*, s. 155, 307, 509, 518, 526.

olarak inşa edilmesini arzulamaktadır.⁸⁶ Bu bağlamda İzzetbegoviç'in Bosna-Hersek'in kaderi ile Türkiye'nin kaderi arasında bir benzerlik kurması dikkat çekicidir.

Aliya İzzetbegoviç' göre halkı büyük oranda Müslüman olan iki devletin yani Türkiye ile Bosna-Hersek'in geleceklerini Avrupa'da araması, bir kimlik bunalımı sorununa da yol açabilecektir. Bu kimlik bunalımını aşabilmenin yolu, ona göre her iki ülkenin de Doğu ile Batı medeniyetleri arasında köprüyü başarılı bir şekilde inşa etmelerinden yani İslâm demokrasisini kurmalarından geçmektedir. Ona göre Türkiye ve Bosna-Hersek, yurttaşlarının ruhen mutlu ve iktisaden refah içinde olduğu bir İslâm toplumu inşa etmek suretiyle İslâm'ın günümüze uygun düşen yorumunu bütün dünyaya göstermek gibi ağır bir sorumluluk yüklenmiştir.⁸⁷ Kanımızca, Türkiye'de İzzetbegoviç'e gösterilen ilgi, onun Türkiye'ye ve Türklere gösterdiği ilginin saygıya dayalı bir cevabından çok, İzzetbegoviç'in Bosna-Hersek ve Türkiye için önerdiği sorumluluğun Türkler tarafından da sahiplenmesinden beslendiği söylenebilir. Bu nedenle İzzetbegoviç, Avrupalı İslâm ve İslâm demokrasisi gibi İslâm'ın modern sorunlarının çözülmesine yönelik olarak dile getirdiği yaklaşım ve görüşleri sebebiyle Türk okurunun ilgi odağında kalmayı sürdürmektedir.

⁸⁶ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 61, 75, 222, 238; *Köle Olmayacağız*, s. 12, 19, 20.

⁸⁷ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 25, 253; *Köle Olmayacağız*, s. 122.

KAYNAKÇA

- Akın, Mahmut Hakkı, “Aliya İzzetbegoviç’in Entelektüel Mirası” (*Aliya İzzetbegoviç* içinde), Pınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015 (s. 141-155).
- Apaydın, H. Yunus, “İctihad”, *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000 (s. 432-445).
- Apaydın, Halil, “Alija İzzet Begoviç’in ‘Doğu ve Batı Arasında İslâm’ Adlı Kitabındaki Bazı Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, Kahramanmaraş 2007, (s. 187-202).
- Arıcan, Musa Kazım, “Bir Arada Yaşama Felsefesi ve Başkanlar Örneğinde Bir Öneri”, (*Balkanlarda İslâm* içinde), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. I, Ankara 2016 (s. 411-425).
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Dogmatizm ve Çağdaşlık Bağlamında İslâm”, *Ekev Akademi Dergisi*, Y. 10, S. 27, Erzurum 2006 (s. 169-182).
- Aydın, Mehmet, “Rasyonel Düşünce ve İslâm Modernizmi”, (*I. İslâm Düşüncesi* içinde), ed. Mehmet Bekâroğlu, Beyan Yayınları, İstanbul trsz. (s. 147-154).
- Bardhi, İsmail, “Aliya İzzetbegoviç: Bir Dindar ve Din Eğitimcisi”, (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (s. 122-128).
- Baykan, Erdal, *Aliya Okumaları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2016.
- Demirhan, Ahmet, “Avrupa ve Aliya: Aliya Hakkında Konuşamamak”, (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (s. 157-160).
- Düzgün, Şaban Ali, “Aliya İzzet Begoviç ve Kurucu İrade Olarak İslâm”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 1, 2009, (s. 1-20).
- Er, Tuba - Ataman, Kemal, “İslamofobi ve Avrupa’da Birlikte Yaşama Tecrübesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S.2, Bursa 2008 (s. 747-770).
- Erkilet, Alev, “İslam Dünyasını Yeniden Kurmak: İslamcı Bir Dilin ve Hareketin Zemini Olarak Aliya’nın Düşüncesi”, (*Doğu Batı Arasında İslam Birliği İdeali* içinde), ed. Merve Akkuş Güvendi, Üsküdar Belediyesi- İlmi Etüdler Derneği, İstanbul 2013 (s. 35-40).

- Eroy, Mehmet Âkif, *Safabat*, Hece Yayınları, 2. Basım, Ankara 2009.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Yarın Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2013.
- İzzetbegoviç, Aliya, *İslâm Deklarasyonu*, çev. Rahman Ademi, Fide Yayınları, İstanbul 2014.
- İzzetbegoviç, Aliya, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, 3. Basım, İstanbul 2010.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Konuşmalar*, Klasik Yayınları, çev. F. Altun- R. Ahmetoğlu, 15. Basım, İstanbul 2011.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Köle Olmayacağız*, çev. Belirsiz, Fide Yayınları, İstanbul 2007.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım*, Klasik Yayınları, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 14. Basım, İstanbul 2013.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet-A. Demirhan-H. Öz, Klasik Yayınları, 7. Basım, İstanbul 2013.
- Karaarslan, Faruk “Aliya İzzetbegoviç’te Sanat, Dram ve Ütopya” (*Aliya İzzetbegoviç* içinde), Pınar Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015 (s. 129-140).
- Öztürk, Mustafa, “İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Adana 2009 (s. 1-21).
- Paçacı, Mehmet, “Doğu Batı Ortaçağ ve Modernlik Arasında Çokkültürlülük”, (*Balkanlarda İslâm* içinde), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. I, Ankara 2016 (s. 237-260).
- Parlak, Nizamettin, “İki Yarımada Yarı Kalmış Bir Serüven: İberyâ ve Balkan Yarımadaalarında İslâm Varlığı”, (*Balkanlarda İslâm* içinde), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tika Yayınları, C. II, Ankara 2016 (s. 293-319).
- Ramazan, Tarık, *Avrupalı Müslüman Olmak*, çev. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- Şentürk, Recep, “Açık Medeniyet: Çok Medeniyetli Bir Toplum ve Dünya Düzeni”, (*Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu* içinde),

Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (s. 129-133).

Taşçı, Özcan, “Euro-İslam (Avrupa İslamı) Karşısında Türkiye” (*Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Girişinin Din Boyutu* içinde), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003 (s. 577-584).

Toktaş, Fatih, “Tarık Ramazan: Batılı Bir Müslüman Aydınının İslâm Anlayışı” (*Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları* içinde), ed. C. Batuk - H. Atsız, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 1011 (s. 361-374).

Yorulmaz, Hüseyin, *Bilge Lider Aliya İzzetbegović*, Hat Yayınevi, İstanbul 2015.